

Η ηθική αρετή

Αριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*
B1, 1-4, 1103a14-b2

ΕΝΟΤΗΤΑ

12

ΣΥΝΔΕΣΗ ΜΕ ΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ

Στις ενότιες από τα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* που ακολουθούν ο Αριστοτέλης αναπτύσσει την ηθική του φιλοσοφία. Προσεγγίζοντας τον άνθρωπο όχι ως ατομική ύπαρξη, αλλά περισσότερο μελετώντας, όπως και ο Πλάτων, τη συμπεριφορά του μέσα στην πόλιν, τις σχέσεις και την αλληλεπίδρασή του με τα άλλα μέλη της οργανωμένης πολιτικής κοινωνίας, θέτει στο επίκεντρο του προβληματισμού του την *εὐδαιμονίαν*, το τέλος προς το οποίο κατευθύνονται οι ανθρώπινες πράξεις, το ὑψιστο ανθρώπινο αγαθό. Θεωρεί ότι αυτή δεν αποτελεί μια παγιωμένη κατάσταση, αλλά συνιστά μια ενέργεια, και μάλιστα μια ενέργεια της ψυχής *κατ' ἀρετὴν τελείαν*, δηλαδή σύμφωνα με τους κανόνες της τέλει αρετής. Κατά τον Αριστοτέλη, λοιπόν, οι άνθρωποι μπορούν να επιτύχουν την ευδαιμονία μόνο αν κατακτήσουν την αρετή, πράγμα το οποίο οδηγεί τόσο κάθε μεμονωμένο άνθρωπο όσο και το σύνολο, την πολιτική κοινότητα, στην ολοκλήρωσή τους. Έτσι, στην αριστοτελική σκέψη ατομικό και πολιτικό αγαθό ταυτίζονται: Ο άνθρωπος μόνο μέσα στην πόλιν μπορεί να ευτυχήσει και παράλληλα η επιδίωξη της ευτυχίας του γίνεται κυρίως χάριν του συνόλου. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη συνδέεται οργανικά με την πολιτική του φιλοσοφία και ο φιλοσοφικός του στοχασμός δεν έχει θεωρητικό αλλά πρακτικό χαρακτήρα· ο φιλόσοφος εμβαθύνει γνωστικά, προκειμένου να βοηθήσει τον εαυτό του και τους άλλους να γίνουν ευτυχέστεροι άνθρωποι κατακτώντας το αγαθό.

Στις παραγράφους που προηγούνται του Κειμένου Αναφοράς ο Αριστοτέλης ταξινομεί τις ανθρώπινες αρετές σε δύο ομάδες-κατηγορίες: τις διανοητικές αρετές – οι οποίες συνδέονται με το λογικό μέρος της ψυχής – και τις ηθικές αρετές – οι οποίες συνδέονται με το μέρος της ψυχής που μετέχει και του *ἀλόγου* και του *λόγον ἔχοντος* μέρους.

1 Αντιστοίχιση κειμένου και μετάφρασης

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης,
τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς,

ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξησιν,
διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνον,
ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται,

ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε
μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους.

Ἐξ οὗ καὶ δῆλον
ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν
φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται·
οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων

ἄλλως ἐθίζεται,

οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος
οὐκ ἂν ἐθισθεῖ ἄνω φέρεσθαι,

οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξῃ τις ἄνω
ῥιπτῶν,

οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω,

οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων

ἄλλως ἂν ἐθισθεῖ.

Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγί-

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Αφού λοιπόν η αρετή είναι δύο ειδών, δηλαδή από τη μία η διανοητική και από την άλλη η ηθική, η διανοητική οφείλει και τη δημιουργία και την ανάπτυξη της κατά κύριο λόγο στη διδασκαλία, γι' αυτό χρειάζεται εμπειρία και χρόνος η ηθική, από την άλλη, είναι αποτέλεσμα συνήθειας, από όπου έχει πάρει και το όνομά της, το οποίο παρουσιάζει μικρή διαφορά από τη λέξη «έθος».

Από αυτό λοιπόν είναι φανερό ότι καμία από τις ηθικές αρετές δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως. Γιατί κανένα πράγμα που είναι εφοδιασμένο από τη φύση με κάποιες ιδιότητες δεν μπορεί να αποκτήσει με εθισμό μια άλλη ιδιότητα, όπως, για παράδειγμα, η πέτρα, που εκ φύσεως κινείται προς τα κάτω, δε θα μπορούσε να εθιστεί να κινείται προς τα πάνω, ούτε κι αν κάποιος [προσπαθούσε να] την εθίσει ρίχνοντάς την προς τα πάνω χιλιάδες φορές· ούτε η φωτιά [θα μπορούσε να εθιστεί να κινείται] προς τα κάτω, ούτε κανένα άλλο από τα πράγματα που γεννιούνται από τη φύση με μια ορισμένη ιδιότητα θα μπορούσε να εθιστεί να συμπεριφέρεται με άλλον τρόπο.

Επομένως, οι αρετές δε διαμορφώνο-

ΑΡΧΑΙΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

νονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφνκόσι μὲν
ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς,

τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.

Ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται,

τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζό-
μεθα,

ὑστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν

(ὅπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων δῆλον·

οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις
ἀκοῦσαι τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν,

ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα,

οὐ χρησάμενοι ἔσομεν)·

τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες
πρότερον,

ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν·

ἂ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν,

ταῦτα ποιοῦντες μαθάνομεν,
οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται

καὶ καθαρίζοντες κιθαρισταί·

οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες
δίκαιοι γινόμεθα,

τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες,

τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

νται μέσα μας ούτε εκ φύσεως ούτε
σε αντίθεση με τη φύση μας, σε
εμάς που έχουμε από τη φύση
την ιδιότητα να τις δεχτούμε,
τελειοποιούμεσθε όμως [σε αυτές]
με τη συνήθεια.

Ακόμη, για όσα υπάρχουν σε εμάς εκ
φύσεως,

πρώτα αποκτούμε τις δυνατότητες
αυτών

κι έπειτα προχωρούμε στις
αντίστοιχες ενέργειες

(πράγμα που είναι φανερό στις
αισθήσεις μας·

δηλαδή, δεν αποκτήσαμε τις
αισθήσεις [της όρασης ή της
ακοής] λόγω του ότι είδαμε πολλές
φορές ή ακούσαμε πολλές φορές,

αλλά αντίθετα έχοντάς τες κάναμε
χρήση τους·

δεν τις αποκτήσαμε έχοντας κάνει και
ξανακάνει χρήση τους).

Τις αρετές όμως τις αποκτούμε αφού
πρώτα τις εξασκήσουμε,

όπως ακριβώς [συμβαίνει] και στις
άλλες τέχνες·

διότι όσα πρέπει να κάνουμε, αφού
τα μάθουμε,

αυτά τα μαθαίνουμε εξασκώντας τα·
για παράδειγμα, [οι άνθρωποι] γίνονται

οικοδόμοι με το να οικοδομούν
και καθαριστές με το να παίζουν

κιθάρα.

Έτσι λοιπόν και γινόμαστε δίκαιοι
κάνοντας δίκαιες πράξεις,

σώφρονες [κάνοντας] σώφρονες
πράξεις

και ανδρείοι [κάνοντας] ανδρείες
πράξεις.

2 Νοηματική απόδοση

Ο Αριστοτέλης, διακρίνοντας αρχικά δύο είδη αρετής, τη διανοητική και την ηθική, αναφέρει ότι η πρώτη γίνεται κτήμα των ανθρώπων με τη διδασκαλία, και γι' αυτό χρειάζεται πείρα και χρόνο. Η δεύτερη, αντίθετα, είναι αποτέλεσμα συνήθειας και επανάληψης (εθισμού) και κατά συνέπεια δεν είναι έμφυτη αλλά επίκτητη. Για να στηρίξει λογικά τη θέση του, χρησιμοποιεί στη συνέχεια δύο εμπειρικά παραδείγματα, της πέτρας και της φωτιάς: Παρατηρεί ότι η πρώτη κινείται πάντα προς τα κάτω, ενώ η δεύτερη προς τα πάνω, κάτι που δεν είναι δυνατό να αλλάξει, γιατί η κίνηση αυτή υπακούει στους φυσικούς νόμους. Έτσι, στο τέλος της Ενότητας οδηγείται στο συμπέρασμα ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι ούτε έμφυτες ούτε όμως και αντίθετες προς την ανθρώπινη φύση, αλλά ο άνθρωπος έχει εκ φύσεως την προδιάθεση να τις δεχτεί και τελειοποιείται σε αυτές με τη συνήθεια και την επανάληψη, δηλαδή με τον εθισμό.

Στη συνέχεια, για να στηρίξει τη θέση του ότι οι ηθικές αρετές δεν έχουν έμφυτο χαρακτήρα, θα προσθέσει ένα επιπλέον επιχείρημα. Συγκεκριμένα, διαπιστώνει ότι η φύση παρέχει στον άνθρωπο, για όσα τον προικίζει, μόνο τις προδιαθέσεις (δυνατότητες), και εναπόκειται σε αυτόν να τις αναπτύξει και να τις προαγαγάει σε ενέργειες. Για να τεκμηριώσει τη θέση του, προσκομίζει και πάλι ένα εμπειρικό παράδειγμα, αυτό των ανθρώπινων αισθήσεων. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι η όραση και η ακοή δε γίνονται κτήμα των ανθρώπων με την εμπειρία και τη χρήση, αλλά προϋπάρχουν από τη γέννησή μας ως δυνατότητες και ενεργοποιούνται με τη χρήση τους κατά τη διάρκεια της ζωής μας. Το αντίθετο συμβαίνει με τις ηθικές αρετές: αυτές τις αποκτούμε αφού πρώτα ενεργήσουμε και ασκηθούμε, όπως ακριβώς συμβαίνει με τις πρακτικές και με τις καλές τέχνες: Για να γίνει κάποιος οικοδόμος ή κιθαριστής, πρέπει πρώτα να ασκηθεί στο χτίσιμο ή στην τέχνη της κιθάρας και στη συνέχεια, ως αποτέλεσμα της άσκησης και της μελέτης, θα αποκτήσει την ικανότητα του οικοδόμου ή του κιθαριστή. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τις ηθικές αρετές: Οι άνθρωποι γίνονται δίκαιοι κάνοντας δίκαιες πράξεις, σώφρονες κάνοντας σώφρονες πράξεις και ανδρείοι κάνοντας γενναίες πράξεις.

3 Διαγραμματική παρουσίαση της Ενότητας

Διπῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσῆς, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἣ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου,

Τα δύο είδη της αρετής: η διανοητική και η ηθική. Στη γένεση και στην ανάπτυξη της διανοητικής αρετής συμβάλει κατά κύριο λόγο η διδασκαλία, η οποία απαιτεί εμπειρία και χρόνο.

ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται,

ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλῖνον ἀπὸ τοῦ ἔθους.

Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται·

οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζειται,

οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖ ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξῃ τις ἄνω ρίπτων, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖη.

Οὕτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειομένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.

Παραγωγικός συλλογισμός

Ελάσσων προκείμενη: Η ηθική αρετή αποκτάται με τη συνήθεια.

(Τεκμηρίωση με την ετυμολογική συσχέτιση των λέξεων ἠθικὴ και ἔθος)

Συμπέρασμα: Οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως. (Το συμπέρασμα αυτό είναι αντίθετο με την παραδοσιακή αριστοκρατική αντίληψη.)

Μείζων προκείμενη: Όλα τα πράγματα που έχουν από τη φύση κάποια ιδιότητα δεν μπορούν με μια διαδικασία υπομονετικού και επαναλαμβανόμενου εθισμού να αποκτήσουν μια αντίθετη ιδιότητα.

Τα παραδείγματα της πέτρας και της φωτιάς: Επαγωγικός συλλογισμός, με τον οποίο αποδεικνύεται η μείζων προκείμενη του παραγωγικού συλλογισμού.

Διάκριση των ιδιοτήτων

α) Ιδιότητες που έχουν καθαρά φυσική προέλευση (π.χ. η πέτρα).

β) Ιδιότητες που αποτελούν παρέκκλιση από τη φύση (π.χ. μια αναπηρία λόγω τραυματισμού).

γ) Ιδιότητες που στηρίζονται σε κάποιες φυσικές καταβολές, αλλά χρειάζονται εξάσκηση για να αναπτυχθούν.

Οι αρετές ανήκουν στην τρίτη κατηγορία. Η φύση μάς έχει δώσει τις καταβολές εκείνες που θα μας επιτρέψουν να αποκτήσουμε και να αναπτύξουμε τις αρετές, αλλά στην τέλεια κατάκτησή τους μπορούμε να φθάσουμε μέσω της συνήθειας.

Ἐπι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται, τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα, ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν

(ὅπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων δῆλον· οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις ἀκοῦσαι τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν, ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα, οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν)·

τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον,

ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν·

[Ἡ χρήση της λέξης ἄλλων εἶναι περίεργη. Εξήγηση: α) πρόκειται για κείμενο προφορικών παραδόσεων· β) ἐπιδίωξη του Αριστοτέλη στο σημείο αυτό εἶναι να δώσει ἔμφαση στον παραλληλισμό ἀρετῶν και τεχνῶν.]

ἀ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μαθάνομεν, οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδομοὶ γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί·

Με το Ἐπι εισάγεται ἓνας νέος παραγωγικός συλλογισμός.

1η προκείμενη: Στις ιδιότητες που ἔχουμε εκ φύσεως συμβαίνει το εξής: προηγούνται η ὑπαρξη της ιδιότητας και η δυνατότητα να τη χρησιμοποιήσουμε και ακολουθούν χρονικά οι ἐνέργειες, η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας. (Δηλαδή, στις φυσικές ιδιότητες οι δυνάμεις ἔχουν χρονική προτεραιότητα ἐναντι των ἐνεργειῶν.)

Τα παραδείγματα της ὄρασης και της ακοῆς: **ἀπόδειξη με επαγωγικό συλλογισμό** της 1ης προκείμενης.

2η προκείμενη: Το αντίθετο συμβαίνει στην περίπτωση των ηθικῶν ἀρετῶν: προηγούνται χρονικά οι ἐνέργειες και ακολουθεῖ η ἀπόκτησή τους. (Δηλαδή, στην περίπτωση των ηθικῶν ἀρετῶν οι δυνατότερες εἶναι χρονικά ὑστερες των ἐνεργειῶν.)

Συμπέρασμα (υπονοεῖται): Οι ηθικές ἀρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως.

Αναλογία: Παραλληλίζεται ο τρόπος με τον οποίο μαθαίνουμε τις τέχνες με τον τρόπο με τον οποίο αποκτούμε τις ἀρετές.

Παραδείγματα που τεκμηριώνουν την αναλογία. (Ἡ ἐναλλαγή στα πρόσωπα των ρημάτων φανερώνει σε ποιες κα-

οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεία ἀνδρεῖοι.

τηγορίες εντάσσει ο Αριστοτέλης και τον εαυτό του.)

4 Ερμηνευτική ανάλυση

■ **Διτῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσῆς, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς.** Στην αρχή του Β' βιβλίου, με τη γενική απόλυτη μετοχή *Διτῆς τῆς ἀρετῆς οὐσῆς* ο φιλόσοφος συγκεφαλαιώνει ὅ,τι είχε αναφέρει στο Α' βιβλίο σχετικά με τη διάκριση των αρετῶν σε δύο είδη: τις **διανοητικές αρετές** και τις **ηθικές αρετές**.

Τα είδη της αρετής που διακρίνει ο Αριστοτέλης

Με τον ὄρο *διανοητικαὶ ἀρεταὶ* ο Αριστοτέλης αναφέρεται στις λειτουργίες και ικανότητες της *διανοίας*, του ανθρώπινου μυαλού, οι οποίες αποβλέπουν στην αλήθεια. «Παραδείγματα διανοητικῶν αρετῶν που αναφέρει ο Αριστοτέλης είναι η *σοφία*, η *σύνεσις*, η *φρόνησις*. Η *σοφία* δηλώνει την απόκτηση ολοκληρωμένης γνώσης, επιστημονικής ή τεχνικής. Η *σύνεσις* είναι η κριτική δύναμη, η δυνατότητα αξιολόγησης, αποτίμησης, σύγκρισης. Η *φρόνησις* είναι η ικανότητα λήψης αποφάσεων σε ζητήματα της καθημερινής ζωής και επιλογής της μίας ή της άλλης πράξης. Κυρίως με τη φρόνηση το λογικό μέρος της ψυχής καθοδηγεί το *μετέχον λόγου* μέρος της, δηλαδή τις επιθυμίες, τις ορμές και τον τρόπο εκδήλωσης των συναισθημάτων» (Φάκελος Υλικού, σελ. 117).

Ὡς *ἠθικαὶ ἀρεταὶ* ορίζονται «οι λειτουργίες και ικανότητες της συναισθηματικής νοημοσύνης, της δυνατότητας του ανθρώπου να κατανοεί και να ρυθμίζει με σταθερό τρόπο τις συναισθηματικές του εκδηλώσεις, τη συμπεριφορά του στο πλαίσιο των σχέσεων μέσα στην οργανωμένη κοινωνία. Οι ηθικές αρετές λειτουργούν για το καλό και του ατόμου και της κοινωνίας. Αποβλέπουν στην ευτυχία, ατομική και συλλογική. Αντίθετές τους είναι οι κακίες. Παραδείγματα ηθικῶν αρετῶν που αναφέρει ο Αριστοτέλης είναι η *ἀνδρεία* (δηλ. η γενναιότητα), η *πραότης* (δηλ. η ηπιότητα, η μελιχιότητα), η *σωφροσύνη* (δηλ. η σύνεση), η *ἐλευθεριότης* (δηλ. η ελευθερία του πνεύματος, του φρονήματος), η *μεγαλοψυχία* (δηλ. το να δείχνει κανείς ανωτερότητα, επιείκεια και ανεκτικότητα κυρίως απέναντι στα λάθη των άλλων) κ.ά.» (Φάκελος Υλικού, σελ. 117).

Για να καταλήξει στο παραπάνω συμπέρασμα, ο φιλόσοφος προηγουμένως είχε διακρίνει στην ψυχή δύο μέρη: α) το λόγον ἔχον μέρος, κατευθυντήρια δύναμη του οποίου είναι ο λόγος (= η λογική, ο νους, η διανοητική ικανότητα), το οποίο περιλαμβάνει νοητικές λειτουργίες, όπως η γνώση, η κρίση, η φαντασία κ.ά., και β) το ἄλογον μέρος, το οποίο συνδέεται μόνο με τη διατροφή και την αύξηση του ανθρώπινου οργανισμού και περιλαμβάνει βιολογικές λειτουργίες και επιθυμίες, όπως η επιθυμία για τροφή, η αναπαραγωγική λειτουργία, καθώς και συναισθήματα, ορμές, τάσεις, διαθέσεις κτλ.

Η αρχική αυτή διμερής διάκριση στη συνέχεια της διερεύνησής του γίνεται τριμερής: α) το καθαρά ἄλογον μέρος (που σχετίζεται με τις βιολογικές ανάγκες και τα ζωικά ένστικτα), β) το καθαρά λόγον ἔχον μέρος (που έχει σχέση με τις διανοητικές αρετές) και γ) ένα ενδιάμεσο μέρος, το ἐπιθυμητικόν, που μετέχει και στο ἄλογον και στο λόγον ἔχον μέρος. Ο χαρακτήρας κάθε ανθρώπου (και επομένως οι ηθικές αρετές), κατά τον Αριστοτέλη, συνδέεται με αυτό το μέρος της ψυχής.

■ *ή μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξήσιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου,*

Η διανοητική αρετή, η οποία συνδέεται με το ἔλλογο (το λογικό) μέρος της ψυχής, προϋποθέτει κατά κύριο λόγο (τὸ πλεῖον) τη **διδασκαλία**, δηλαδή είναι προϊόν μαθησιακής διαδικασίας, και γι' αυτό απαιτεί μεγάλη χρονική διάρκεια. Επομένως, η απόκτηση (γένεσις) και η ανάπτυξη (αὔξησις) της διανοητικής αρετής συνδέονται σε μεγάλο βαθμό: α) με την **πείρα** που το άτομο αποκτά σιγά σιγά σε μεγάλο χρονικό διάστημα και β) με τον **χρόνο** διδασκαλίας.

■ *ή δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται,*

Σε αυτό το σημείο ο φιλόσοφος εστιάζει στο θέμα το οποίο θα αναπτύξει διεξοδικά στη συνέχεια: **την απόκτηση της ηθικής αρετής ως μέσου για να φθάσει ο άνθρωπος στην ευδαιμονία.**

Στην αρχή επισημαίνει την αξία της **πρακτικής συνήθειας** (του ἔθους) ως προϋπόθεσης για την ανάπτυξη της ηθικής αρετής. Η καλλιέργεια και η απόκτησή της επιτυγχάνονται με τον εθισμό, δηλαδή με τη συνήθεια, η οποία είναι αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενης άσκησης. Έτσι, κατά τον Αριστοτέλη, η αρετή **δεν αποκτάται απλώς με τη διδασκαλία ηθικών κανόνων**, δεν αποτελεί δηλαδή θεωρητική γνώση, αλλά απαιτεί τη **σταθερή άσκηση** της ψυχής, τη συνειδητή καθημερινή πράξη.

Τον όρο ἔθος μπορούμε να τον αποδώσουμε με τη λέξη συνήθεια.

Η σύνδεσή τους με τα μέρη της ψυχής

Στη γένεση και στην ανάπτυξη της διανοητικής αρετής συμβάλλει η διδασκαλία

Η ηθική αρετή αποκτάται με τη συνήθεια

«Ο Αριστοτέλης διακρίνει το έθος (τις διαμορφωμένες κοινωνικές συμπεριφορές και πρακτικές ενός ανθρώπου) από την φύσιν (τις δεδομένες βιολογικές/φυσιολογικές λειτουργίες του ανθρώπινου είδους). Το έθος συνδέεται γενετικά με την επανάληψη όμοιων ενεργειών: *ἔθει δὲ ὅσα διὰ τὸ πολλὰκις πεποικέναι ποιοῦσιν* (Ρητορική 1369b 6-7). Στη διαμόρφωση του έθους έχει μεγάλη σημασία η νεανική ηλικία» (Φάκελος Υλικού, σελ. 117).

Το έθος λοιπόν δεν αποκτάται απλώς με τη διδασκαλία ηθικών κανόνων, δεν αποτελεί δηλαδή θεωρητική γνώση, αλλά απαιτεί τη σταθερή άσκηση της ψυχής, τη συνειδητή καθημερινή πράξη.

Η έννοια του έθους

Με αυτή τη θέση τονίζεται η προσωπική ευθύνη κάθε ανθρώπου, ο οποίος πρέπει ο ίδιος να θελήσει και να μοχθήσει για να γίνει ενάρετος. Κάθε άτομο οφείλει να ασκείται με επιμονή και κατ' επανάληψη σε ενάρετες πράξεις. Με άλλα λόγια, κατά τον Αριστοτέλη, οι ηθικές αρετές αποτελούν επίκτητες ιδιότητες και δε συνδέονται με την ανθρώπινη φύση. Και, ενώ στην περίπτωση των διανοητικών αρετών το βάρος πέφτει στον δάσκαλο, στην περίπτωση των ηθικών αρετών την ευθύνη για την απόκτησή τους την έχει κάθε άτομο προσωπικά.

Η προσωπική ευθύνη

► Πώς γίνεται κανείς ενάρετος (άγαθός);

Ενάρετος γίνεται κανείς:

- α) με τη θέλησή του (καθώς η απόκτηση της ηθικής αρετής είναι ζήτημα προσωπικής επιλογής) και
- β) με την επιμονή του στη διαδικασία άσκησης της αρετής.

Παρόμοια άποψη είχε διατυπώσει και ο Πλάτων (Νόμοι 792e 1-2: *κυριώτατον γὰρ οὖν ἐμφύεται πᾶσι τὸ πᾶν ἦθος διὰ ἔθους*), ο οποίος μάλιστα είχε τονίσει ότι «ο άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει κάποια ψυχικά χαρακτηριστικά ήδη από τα πρώτα στάδια της ανάπτυξής του».

Ο Αριστοτέλης ακολουθεί τον Πλάτωνα

Ωστόσο, οι απόψεις του Αριστοτέλη αποκλίνουν από τη σωκρατική διδασκαλία πως η αρετή είναι γνώση. Κατά τον Σωκράτη, για να γίνει κανείς ενάρετος, είναι αρκετή η γνώση της ωφέλειας που προσφέρει η αρετή και της βλάβης που προξενεί η κακία, καθώς, όπως δίδασκε, κανένας δεν είναι κακός με τη θέλησή του (*οὐδείς ἐκὼν κακός*). Αντίθετα, ο Αριστοτέλης υπογραμμίζει ότι η απόκτηση της αρετής απαιτεί αγώνα και συστηματική και επαναλαμβανόμενη άσκηση, ώστε το άτομο να εθιστεί στην καλλιέργειά της.

Απόκλιση από τη σωκρατική διδασκαλία: οὐδείς ἐκὼν κακός

■ *ὄθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους.*

Ο Αριστοτέλης, για να τεκμηριώσει τη σχέση ἤθους (= χαρακτήρα, άρα ηθικής αρετής) και ἔθους (= συνήθειας), τονίζει την ετυμολογική συγγένεια των δύο λέξεων.

Η συσχέτιση αυτή απορρέει από τη φιλοσοφική θέση του Αριστοτέλη ότι υπάρχει ταυτότητα λέγεσθαι (δηλαδή γλώσσας) και εἶναι (δηλαδή ουσίας). Με άλλα λόγια, αν δύο λέξεις σχετίζονται ετυμολογικά, τότε και αυτά που δηλώνουν αυτές έχουν κάποια πραγματική σχέση μεταξύ τους. Άλλωστε, αποτελούσε γενική τάση των αρχαίων Ελλήνων να ετυμολογούν τις λέξεις, για να προσδιορίζουν τη σημασία τους και να στηρίζουν τους συλλογισμούς τους σε ετυμολογίες. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, με την προβολή της ετυμολογικής συγγένειας των δύο λέξεων ο Αριστοτέλης επιδιώκει να υπογραμμίσει ότι για την απόκτηση των ηθικών αρετών, για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα, είναι απαραίτητο το άτομο να ασκείται σταθερά, με σύστημα και υπομονή, στην αρετή. Άρα, το ἔθος και το ἤθος συνδέονται με σχέση αιτίου-αποτελέσματος, κατά τον Αριστοτέλη.

Τεκμηρίωση με την ετυμολογική συσχέτιση των λέξεων ἤθος και ἔθος

■ *Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται,*

Με παραγωγικό συλλογισμό ο φιλόσοφος καταλήγει στο συμπέρασμα ότι καμία από τις ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτη (φύσει). Ο άνθρωπος δε γεννιέται ενάρτετος, αλλά γίνεται με την επαναλαμβανόμενη άσκηση, με τη συνήθεια.

Ο παραγωγικός συλλογισμός

Ο παραγωγικός συλλογισμός

Μείζων προκείμενη: Όλα τα πράγματα που έχουν από τη φύση κάποια ιδιότητα δεν μπορούν με μια διαδικασία υπομονετικού και επαναλαμβανόμενου εθισμού να αποκτήσουν μια αντίθετη ιδιότητα (*οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται*).

Ελάσσων προκείμενη: Η ηθική αρετή αποκτάται με τη συνήθεια (*ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται*).

Συμπέρασμα: Οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως (*οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται*).

Ο Αριστοτέλης λοιπόν πιστεύει ότι ο άνθρωπος γεννιέται με την ικανότητα να κατακτήσει την αρετή, αλλά αυτή η ικανότητα πρέπει να καλλιεργηθεί με την άσκηση.

Είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης απορρίπτει την αριστοκρατική διδασκαλία, που την εκφράζουν ο Όμηρος και ποιητές όπως ο

Πίνδαρος, ο Τυρταίος, ο Θέογνις κ.ά., κατά την οποία «η αρετή είναι δώρο της φύσης που τελεσίδικα δίνεται ή όχι από τη γέννησή του στον άνθρωπο» (βλ. *Φιλοσοφικός Λόγος*, σελ. 143).

Σύμφωνα δηλαδή με την αριστοκρατική διδασκαλία, η ηθική αρετή είναι κάτι που δεν μπορεί να κατακτηθεί από όλους τους ανθρώπους, αλλά δίνεται σε κάθε άνθρωπο από τη γέννησή του και είναι προνόμιο των ευγενών, όσων έχουν αριστοκρατική καταγωγή (*ἄριστοι*). Επομένως, σύμφωνα με την αριστοκρατική αντίληψη, ο χαρακτήρας κάθε ανθρώπου συμβαδίζει με την κοινωνική καταγωγή του: ο ενάρετος χαρακτήρας είναι γνώρισμα μόνον όσων έχουν αριστοκρατική καταγωγή. Αντίθετα, κατά τον Αριστοτέλη, όλοι οι άνθρωποι μπορούν να γίνουν ενάρετοι, αλλά χρειάζεται η επαναλαμβανόμενη και επίμονη άσκησή τους στα έργα της αρετής.

Παρόμοια άποψη είχε εκφράσει και ο *Πρωταγόρας* (βλ. *Ενότητα 6*), ο οποίος θεωρούσε ότι όλοι οι άνθρωποι μπορούν να καλλιεργήσουν την πολιτική αρετή.

Ο Αριστοτέλης απορρίπτει την αριστοκρατική διδασκαλία

■ *οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεί ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίζη τις ἄνω ρίπτων, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεί.* Η μείζων προκείμενη του παραπάνω παραγωγικού συλλογισμού τεκμηριώνεται επαγωγικά με δύο εμπειρικά παραδείγματα από τον κόσμο των φυσικών φαινομένων, το παράδειγμα της πέτρας και το παράδειγμα της φωτιάς.

Τα δύο εμπειρικά παραδείγματα

Θα πρέπει να τονιστεί ότι ο φιλόσοφος, για να ενισχύσει τους συλλογισμούς του, πολύ συχνά χρησιμοποιεί **εμπειρικά δεδομένα**. Έτσι, κατορθώνει να συνδυάζει τους παραγωγικούς συλλογισμούς (που ταιριάζουν σε θεωρητικό φιλόσοφο) με τους **επαγωγικούς** (που του δίνουν και το χαρακτηριστικό του εμπειρικού, θετικού επιστήμονα).

Ο Αριστοτέλης θεωρητικός φιλόσοφος και εμπειρικός επιστήμονας

Το **πρώτο παράδειγμα** (της πέτρας) είναι σχετικό με τον νόμο της βαρύτητας, ενώ το **δεύτερο παράδειγμα** (της φωτιάς) συνδέεται με την ιδιότητα του θερμού αέρα, ο οποίος είναι ιδιαίτερα ελαφρύς, να κινείται προς τα πάνω. Για να κατανοήσουμε καλύτερα τα δύο παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας την άποψή του ότι **η κίνηση των σωμάτων προκαλείται από την τάση τους να καταλάβουν «τη φυσική τους θέση»**, τη θέση που έχει ορίσει γι' αυτά η φύση. Για τα στερεά γήινα σώματα (όπως είναι η πέτρα) φυσική θέση είναι

Τα παραδείγματα της πέτρας και της φωτιάς

το κέντρο της Γης και γι' αυτό, αν αφεθούν ελεύθερα, κινούνται προς τα κάτω, ενώ για τη φωτιά φυσική θέση είναι η ουράνια σφαίρα και γι' αυτό έχει ανοδική κατεύθυνση.

«Σύμφωνα με τον Σταγειρίτη φιλόσοφο, η φυσική κίνηση των σωμάτων στον επίγειο και υποσελήνιο χώρο είναι πάντοτε ευθύγραμμη και συνδέεται με το βάρος τους· τα φύσει βαριά σώματα κινούνται προς το κέντρο του σύμπαντος, ενώ τα φύσει ελαφριά προς την περιφέρειά του. Φύσει βαριά είναι εκείνα τα σώματα στη σύσταση των οποίων επικρατεί ένα από τα βαριά στοιχεία (η γη και το νερό), ενώ ελαφριά εκείνα τα σώματα όπου επικρατεί ελαφρό στοιχείο (ο αέρας και η φωτιά)» (Φάκελος Υλικού, σελ. 117).

■ *Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκῶσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.* Στο παραπάνω χωρίο διατυπώνεται **επιγραμματικά** το τελικό συμπέρασμα της Ενότητας. Ο συμπερασματικός σύνδεσμος *ἄρα* στο σημείο αυτό δηλώνει ότι ακολουθεί το συμπέρασμα. Ο Αριστοτέλης γενικεύοντας καταλήγει στη διαπίστωση ότι οι αρετές δε διαμορφώνονται ούτε εκ φύσεως ούτε σε αντίθεση με τη φύση μας· οι άνθρωποι έχουν ἔμφυτη την ιδιότητα να τις αποκτήσουν, αλλά τελειοποιούνται με τη συνήθεια.

Το τελικό συμπέρασμα

Αναλυτικότερα, κατά τον Αριστοτέλη, οι ιδιότητες που έχουν τα σώματα και οι άνθρωποι διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες:

Διάκριση των ιδιοτήτων

- α) στις ιδιότητες που έχουν καθαρά φυσική προέλευση (**ἔμφυτες ιδιότητες**), π.χ. η πέτρα από τη φύση της έχει την τάση να κινείται προς τα κάτω (*ὁ λίθος φύσει κάτω φέρεται*)·
- β) στις ιδιότητες που αποτελούν **παρέκκλιση** από τη φύση, π.χ. η αναπηρία που προέρχεται από έναν τραυματισμό·
- γ) στις ιδιότητες που στηρίζονται σε κάποιες φυσικές καταβολές, αλλά για να αναπτυχθούν χρειάζονται εξάσκηση και διδασκαλία (**ἐπικτήτες ιδιότητες**), π.χ. οι τρόποι συμπεριφοράς·

Κατά τον Αριστοτέλη, οι ηθικές αρετές εντάσσονται στην τρίτη κατηγορία, είναι ἐπικτήτες ιδιότητες. Οι άνθρωποι δηλαδή έχουν τη φυσική προδιάθεση, την ἔμφυτη τάση/ροπή προς την αρετή, **απαιτούνται όμως η άσκηση, η συνήθεια και η επανάληψη** για την κατάκτησή της. Κάθε άνθρωπος έχει από τη φύση του (*πεφυκῶσι*), *δυνάμει* (= ως δυνατότητα), την προδιάθεση να κατακτήσει την αρετή, ωστόσο γίνεται τέλειος (*τελειούμενους*) μετατρέποντας τη

Η φύση των ηθικών αρετών

δυνατότητα σε πραγματικότητα (*ἐνεργεία*) με την άσκηση και τον εθισμό του σε αυτή. Με άλλα λόγια, η φύση τού δίνει τη δυνατότητα να διαμορφώσει ενάρετο χαρακτήρα· είναι απαραίτητο όμως ο ίδιος να το επιδιώξει, καταβάλλοντας συνειδητή και αδιάλειπτη προσπάθεια και προσωπικό αγώνα. Η ευθύνη για την κατάκτηση της αρετής ανήκει στον ίδιο τον άνθρωπο. Απαιτούνται η δική του βούληση, επιμονή και υπομονή, προκειμένου να την κατακτήσει μέσα από μια διαδικασία επαναλαμβανόμενης άσκησης.

► Ποια είναι η σημασία των λέξεων *φύσει* και *παρά φύσιν*;

«Η τυποποιημένη δοτική *φύσει* δηλώνει συμφωνία ή αιτία (συνώνυμη η έκφραση *κατά φύσιν*). Σύμφωνα με τη φύση ή οφειλόμενο σε αυτήν είναι ό,τι γίνεται πάντα (ή σχεδόν πάντα) με τον ίδιο τρόπο και αφορά μια μεγάλη ομάδα ομοειδών όντων ή φαινομένων: *πάντα τὰ φύσει ἢ αἰεὶ οὕτω γίνονται ἢ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ* (Φυσικά 198b 35-36). *Παρά φύσιν* είναι οποιαδήποτε διεργασία, λειτουργία ή κίνηση παραβιάζει τη φυσική νομοτέλεια (την ομοιότροπη ή σχεδόν ομοιότροπη επανάληψη λειτουργιών και φαινομένων). Γι' αυτό και το *παρά φύσιν* προϋποθέτει συχνά τον εξαναγκασμό, τη βία ή την ανθρώπινη απόπειρα να αναιρεθεί η φυσική τάξη» (Φάκελος Υλικού, σελ. 117).

► Ποια η σημασία και ο ρόλος της μετοχής *τελειούμενοι*; (Από ποια στοιχεία διαφαίνεται ο τελεολογικός χαρακτήρας της θεωρίας του Αριστοτέλη;)

Με τη μετοχή *τελειούμενοι* προσεγγίζουμε μια βασική έννοια της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Κεντρική στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι η *έννοια του τέλους* (= της ολοκλήρωσης, της επίτευξης του ύψιστου σκοπού ενός όντος). Στο έργο του *Μετά τα φυσικά* (Δ' 16 – 1021 b 20) αναφέρει ότι «τέλεια λέμε αυτά που έχουν φθάσει στο τέλος τους, που είναι η πιο αξιόλογη στιγμή τους· τα λέμε τέλεια με την έννοια ότι έχουν εκπληρώσει το τέλος (= τον σκοπό) τους».

Κατά τον Αριστοτέλη, η ηθική αρετή είναι *τελείωσις τις*, καθώς ο άνθρωπος με την απόκτησή της γίνεται *τέλειος*, ολοκληρώνεται, εκπληρώνοντας τον σκοπό (*τέλος*) της ύπαρξής του, και κατακτά την *ευδαιμονία*, το πιο σπουδαίο από τα αγαθά που επιδιώκουν με τις πράξεις τους οι άνθρωποι (*τὸ ἀκρότατον πάντων τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν*). Διότι, όπως πρεσβεύει ο φιλόσοφος, η *ευδαιμονία του ανθρώπου είναι ενέργεια της ψυχής του σύμφωνα με τους κανόνες της τέλειας αρετής*.

Ο τελεολογικός χαρακτήρας της θεωρίας του Αριστοτέλη

Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η **ηθική θεωρία του Αριστοτέλη είναι τελεολογική**, αφού συνδέει την κατάκτηση των ηθικών αρετών με την επίτευξη του σκοπού της ύπαρξης των ανθρώπων και με την επίτευξη του σκοπού που αυτοί επιδιώκουν με τις πράξεις τους.

► Να σχολιάσετε τη γλώσσα και το ύφος της πρώτης παραγράφου.

Στο απόσπασμα διαπιστώνονται οι βασικές αρετές του αριστοτελικού λόγου και ύφους. Ο λόγος έχει **λιτότητα**, καθώς κυριαρχούν οι βασικοί φορείς σημασίας (τα ρήματα και τα ουσιαστικά). Διακρίνεται για τη **σαφήνεια** και την **ακρίβεια**, ενώ επικρατεί η αναφορική λειτουργία της γλώσσας (κυριολεξία). Υπάρχουν **λογική αλληλουχία** και **συνοχή-συνεκτικότητα**. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι στη δεύτερη και στην τρίτη περίοδο της πρώτης παραγράφου ο φιλόσοφος, θέλοντας να αποδείξει ότι η ηθική αρετή είναι επίκτητη, χρησιμοποιεί εννέα αποφατικές διατυπώσεις, αποκλείοντας έτσι κάθε διαφορετική περίπτωση από την αποδεικτέα (*οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν ..., οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ..., οὐκ ἂν ἐθισθείη, οὐδ' ἂν μυριάκις ..., οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν ..., Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν*). Επίσης, συχνά χρησιμοποιεί το σχήμα της **αντίθεσης** (βλ. Αισθητικά σχόλια, σελ. 28-29). Όλα τα παραπάνω αποτελούν αρετές του **αποδεικτικού επιστημονικού λόγου**.

■ *Ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται, τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα, ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν*

Με το επίρρημα Ἔτι ο Αριστοτέλης εισάγει ένα **δεύτερο αποδεικτικό επιχειρήμα**, για να ενισχύσει την άποψη ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά είναι αποτέλεσμα της συνήθειας. Ο Αριστοτέλης αποδίδει μεγάλη σημασία στην ενάρτητη πράξη, στην άσκηση της αρετής, διότι με αυτόν τον τρόπο, όπως πρεσβεύει, ο άνθρωπος γίνεται ηθικός και ενάρτετος.

Αρχικά αναφέρεται στις **έμφυτες ιδιότητές μας** (*ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται*), στα στοιχεία ή στις ιδιότητες του ανθρώπου που υπάρχουν από τη γέννησή του, και άρα είναι στοιχεία της φύσης του. Παρατηρεί ότι σε αυτά συμβαίνει να προηγούνται χρονικά οι δυνατότητες (*τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα*) και να έπονται οι ενέργειες (*ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν*).

Στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι θεμελιώδης και συχνά αντιθετική η διάκριση των εννοιών **δύναμις** και **ένέργεια**. Δύ-

Η γλώσσα και το ύφος του Αριστοτέλη

Ο νέος παραγωγικός συλλογισμός

Τη προκείμενη: στις εκ φύσεως ιδιότητες προηγείται χρονικά η δυνατότητα και ακολουθούν οι ενέργειες

ναμς είναι η δυνατότητα που έχει ένα πράγμα ή ένα ον να γίνει ή να κάνει κάτι, ενώ η **ένεργεια** είναι η (μεταγενέστερη) πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας (π.χ. ο χαλκός είναι δυνάμει ανδριάντας). Γενικά, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η δεύτερη (**ένεργεια**) είναι πιο σημαντική από την πρώτη (**δύναμς**) (βλ. Φάκελο Υλικού, σελ. 117).

Στο σημείο αυτό, αναφερόμενος στις ιδιότητες που έχουν οι άνθρωποι από τη φύση τους, συνδέει τὰς δυνάμεις με το πρότερον και τὰς ἐνεργείας με το ὕστερον, **εννοώντας ότι αἱ δυνάμεις ἔχουν χρονική μόνο προτεραιότητα (και όχι αξιολογική) ἐναντί τῶν ἐνεργειῶν**. Αντίθετα, στην περίπτωση των ηθικών αρετών, όπως θα αναλύσει παρακάτω, οι ἐνεργείες προηγούνται και χρονικά και αξιολογικά των δυνατοτήτων.

Οι ὅροι **δύναμς** και **ένεργεια** στην αριστοτελική φιλοσοφία

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη σκέψη του Αριστοτέλη, ας δούμε δύο παραδείγματα. Ας πάρουμε, για παράδειγμα, το μάρμαρο. Από τη φύση του έχει τη δυνατότητα να εξελιχθεί σε άγαλμα μετά την επεξεργασία που θα δεχτεί από κάποιον γλύπτη, σύμφωνα με ένα σχέδιο που αυτός θα συλλάβει. Κατά την ορολογία του Αριστοτέλη, το μάρμαρο είναι **δυνάμει** άγαλμα (δηλαδή, έχει τη δυνατότητα να γίνει άγαλμα), ενώ, όταν ο γλύπτης ολοκληρώσει το έργο του, θα είναι **ένεργεια** άγαλμα. Κατά τον Αριστοτέλη, αν και το απλό μάρμαρο προηγείται χρονικά, το άγαλμα είναι αξιολογικά ανώτερο από αυτό, αφού περικλείει την επεξεργασία που δέχτηκε από κάποιον δημιουργό, σύμφωνα με κάποιο σχέδιο και για κάποιον σκοπό. Παρόμοια, μπορούμε να πούμε ότι ο σπόρος είναι **δυνάμει** φυτό, ενώ, όταν θα εξελιχθεί σε φυτό που ανθοφορεί και καρποφορεί, είναι ένα ολοκληρωμένο φυτό, **ένεργεια** φυτό.

Παραδείγματα

Στην παραπάνω διάκριση των εννοιών **δύναμς** και **ένεργεια** θα πρέπει να προστεθεί ότι στο έργο του *Μετά τα Φυσικά* (1047 b 31-35) ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε τριών ειδών **δυνάμεις**:

Τα τρία είδη **δυνάμεων**

- α) σε αυτές που υπάρχουν μέσα μας **με τη γέννησή μας** (τις ονομάζει *συγγενείς*), όπως η όραση, η ακοή κ.ά.
- β) σε αυτές που τις αποκτούμε **με τη συνήθεια** (*ἔθος*), όπως η ικανότητα κάποιου να παίζει ένα μουσικό όργανο, και
- γ) σε αυτές που τις αποκτούμε **με τη μάθηση**, όπως είναι οι επιστημονικές γνώσεις.

Τις δυνάμεις της πρώτης κατηγορίας τις συνδέει με το άλογο στοιχείο του ανθρώπου, ενώ τις δύο τελευταίες με το λογικό στοι-

χείο του. Έτσι, φαίνεται πως το **ἔθος συναρτάται με το λογικό στοιχείο του ανθρώπου**. Ο Αριστοτέλης, καθώς δέχεται ότι η ηθική αρετή συνδέεται με το ἔθος, καταλήγει να συνδέσει τις ηθικές αρετές με το **ἐπιθυμητικόν**, στο οποίο συνδυάζεται το λογικό με το άλογο στοιχείο μας.

■ *(ὄπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων δῆλον· οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις ἀκοῦσαι τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν, ἀλλ’ ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα, οὐ χρησάμενοι ἔσομεν)*

Για να τεκμηριώσει τις απόψεις του, ο Αριστοτέλης καταφεύγει στην **επαγωγική μέθοδο**. Έτσι, τις παραπάνω θεωρητικές διαπιστώσεις ακολουθεί ένα παράδειγμα, αυτό των αισθήσεων. Από τη φύση μας έχουμε τις αισθήσεις της όρασης και της ακοής και, επειδή τις κατέχουμε, στη συνέχεια τις χρησιμοποιούμε· δε συμβαίνει το αντίθετο, δηλαδή δεν αποκτήσαμε την όραση και την ακοή εκ των υστέρων, αφού πρώτα τις έχουμε χρησιμοποιήσει.

Με άλλα λόγια, ο άνθρωπος διαθέτει από τη φύση του, ως φυσικό εξοπλισμό, τα αισθητήρια όργανα της όρασης και της ακοής, τα οποία του δίνουν τη δυνατότητα να αισθάνεται, και, μόλις γεννιέται, αρχίζει να ακούει και να βλέπει. Γενικεύοντας, καταλήγουμε (επαγωγικά) στο συμπέρασμα ότι στις φυσικές ιδιότητες του ανθρώπου συμβαίνει να προηγείται η δυνατότητα και να έπεται χρονικά η χρήση της δυνατότητας.

■ *τὰς δ’ ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον,*

Αφού απέδειξε ότι στις φυσικές ιδιότητες οι δυνατότητες προηγούνται χρονικά των ενεργειών, ο Αριστοτέλης στη συνέχεια θα παρουσιάσει **αντιθετικά** (*ὅσα μὲν φύσει – τὰς δ’ ἀρετὰς*) τι συμβαίνει με τις ηθικές αρετές, τις θετικές ιδιότητες του χαρακτήρα μας.

Στην περίπτωσή τους, αντίθετα με τις φυσικές ιδιότητες, οι ενέργειες προηγούνται χρονικά των δυνατοτήτων (*τὰς δ’ ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον*), δηλαδή αποκτούμε τη μία ή την άλλη αρετή μέσα από την άσκησή της, μέσα από την πρακτική εφαρμογή της.

Συγκεκριμένα, ο άνθρωπος έχει από τη φύση του τη δυνατότητα να αποκτήσει τις ηθικές αρετές, αλλά, για να πραγματωθεί αυτή η δυνατότητα, πρέπει με σταθερότητα και επιμονή να ενεργεί σύμφωνα με αυτές. Επομένως, για να γίνουμε ενάρετοι, **δεν αρκούν η θεωρητική γνώση της αρετής και η αντίστοιχη εμπειρία· χρειάζεται να καλλιεργούμε τις έμφυτες ιδιότητές μας ενεργώντας**

Τεκμηρίωση με επαγωγικό συλλογισμό: τα παραδείγματα της όρασης και της ακοής

2η προκείμενη: στην περίπτωση των ηθικών αρετών προηγούνται χρονικά οι ενέργειες και ακολουθεί η απόκτησή τους

ενάρετα. Έτσι, γινόμαστε δίκαιοι μετά από επανειλημμένες πράξεις δικαιοσύνης, σώφρονες μετά από επανειλημμένες πράξεις σωφροσύνης, ανδρείοι μετά από επανειλημμένες πράξεις ανδρείας κτλ. Όταν ενεργούμε με αυτόν τον τρόπο, οι ηθικές αυτές αρετές γίνονται μόνιμα στοιχεία του χαρακτήρα μας (ἔξεις).

Ο παραγωγικός συλλογισμός

1η προκειμένη: Ο άνθρωπος έχει ορισμένες ιδιότητες εκ φύσεως (π.χ. την όραση ή την ακοή)· στην περίπτωση αυτών των ιδιοτήτων διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν μέσα μας ως δυνατότητες και στη συνέχεια τις χρησιμοποιούμε. Επομένως, οι δυνάμεις αυτές χρονικά προηγούνται των ενεργειών.

2η προκειμένη: Το αντίθετο συμβαίνει με τις ηθικές αρετές· στη δική τους περίπτωση πρέπει να προηγηθούν οι ενέργειες, προκειμένου κάποια στιγμή να αποκτήσουμε την κάθε επιμέρους δυνατότητα να συμπεριφερόμαστε (συνειδητά, με ελεύθερη βούληση και σταθερά) με τρόπο σύμφωνα με τις ηθικές αρετές. Δηλαδή, οι δυνατότητες αυτές είναι χρονικά ύστερες των ενεργειών.

Συμπέρασμα: Οι ηθικές αρετές δεν ανήκουν στις ιδιότητες που ο άνθρωπος έχει εκ φύσεως.

Διαγραμματική παρουσίαση του παραγωγικού συλλογισμού

Όπως φάνηκε, το επιχείρημα του Αριστοτέλη στηρίζεται στις αντιθέσεις *πρότερον* – *ύστερον* και *δυνάμεις* – *ἐνέργειαι*:

Η μέθοδος της αντίθεσης

	<i>πρότερον</i>	<i>ύστερον</i>
<i>αισθήσεις</i>	<i>δυνάμεις</i>	<i>ἐνέργειαι</i>
<i>αρετές</i>	<i>ἐνέργειαι</i>	<i>δυνάμεις</i>

■ *ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν· ἃ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μανθάνομεν, οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί·*

Σε αυτό το σημείο ο Αριστοτέλης προσθέτει ακόμη ένα **εμπειρικό παράδειγμα**, αυτό των τεχνών. Παραλληλίζει τη διαδικασία με την οποία μαθαίνουμε μια τέχνη με τη διαδικασία με την οποία αποκτούμε τις αρετές. Έτσι, εδώ χρησιμοποιεί έναν **αναλογικό συλλογισμό**, με τον οποίο τεκμηριώνει τη θέση ότι στην περίπτωση των ηθικών αρετών προηγούνται χρονικά οι ενέργειες και ακολουθεί η απόκτησή τους. Δηλαδή, στην περίπτωση των ηθικών αρετών οι δυνατότητες (*δυνάμεις*) είναι μεταγενέστερες των ενεργειών.

Ο αναλογικός συλλογισμός από τον χώρο των τεχνών

Παρατηρεί ότι οι άνθρωποι μαθαίνουν μια τέχνη ασκώντας τη, δεν τη μαθαίνουν και έπειτα την ασκούν. Συγκεκριμένα, οικοδόμος ή κιθαριστής γίνεται κανείς αφού επιλέξει ενσυνείδητα την τέχνη αυτή και την ασκήσει με επιμονή και σταθερότητα.

«Την ίδια άποψη, ότι δηλαδή η τέχνη κατακτάται με την εξάσκηση, συναντάμε και στον Πλάτωνα, ο οποίος μάλιστα λέει ότι και το παιδικό παιχνίδι είναι μια μορφή εξάσκησης για την τέχνη που το παιδί προορίζεται να ασκήσει στο μέλλον» (βλ. *Φιλοσοφικός Λόγος*, σελ. 145).

► *ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν*: πώς μπορεί να ερμηνευθεί η χρήση της λέξης *τῶν ἄλλων*, δεδομένου ότι οι αρετές δεν περιλαμβάνονται στις τέχνες;

Είναι πράγματι περίεργη στη φράση αυτή η χρήση της λέξης *τῶν ἄλλων*, εφόσον η αρετή δεν περιλαμβάνεται στις τέχνες. Κανονικά, η παραβολική πρόταση θα έπρεπε να είναι ως εξής: *ὥσπερ (καὶ) ἐπὶ τῶν τεχνῶν*. Δηλαδή, δε θα έπρεπε να υπάρχει ο επιθετικός προσδιορισμός *τῶν ἄλλων*, ο οποίος δηλώνει ότι οι αρετές εντάσσονται, κατά τον φιλόσοφο, στις τέχνες, καθώς ο Αριστοτέλης δεν είχε αυτή την άποψη. Η παρουσία του προσδιορισμού *τῶν ἄλλων* μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι το κείμενο των *Ηθικῶν Νικομαχείων* ανήκει στα χειρόγραφα που είχε μαζί του ο Αριστοτέλης στα μαθήματά του και τα οποία χρησιμοποιούσε ως σημειώσεις για τις παραδόσεις του· δεν είναι ένα από τα κείμενα που είχε επεξεργαστεί πλήρως, προκειμένου να το παρουσιάσει στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Έτσι, στα *Ηθικά Νικομάχεια* έχουν παρεισφρήσει και στοιχεία του προφορικού λόγου. Πέρα από αυτό, είναι δεδομένο ότι ο Αριστοτέλης στο σημείο αυτό ήθελε να κάνει μια αναλογία ανάμεσα στις αρετές και στις τέχνες, παραλληλίζοντας τον τρόπο με τον οποίο αποκτούμε τις πρώτες με τον τρόπο με τον οποίο μαθαίνουμε τις δεύτερες.

■ *οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρείᾳ ἀνδρείοι*.

Αναλογικά με τα παραδείγματα του οικοδόμου και του κιθαριστή, αναφέρει στη συνέχεια **τρία παραδείγματα από τον χώρο της ηθικής**, τα οποία δείχνουν ότι οι δίκαιοι, οι σώφρονες και οι ανδρείοι αποκτούν τις συγκεκριμένες ιδιότητες έχοντας ασκηθεί αντίστοιχα σε δίκαιες, συνετές και ανδρείες πράξεις. Έτσι, με επαγωγικό-αναλογικό συλλογισμό καταλήγει στο συμπέρασμα ότι

Τα εμπειρικά παραδείγματα του οικοδόμου και του κιθαριστή

Αντίστοιχη άποψη εκφράζεται και από τον Πλάτωνα

Η περίεργη χρήση της λέξης *τῶν ἄλλων*

Τα παραδείγματα από τον χώρο της ηθικής

στην περίπτωση των ηθικών αρετών οι δυνατότητες είναι χρονικά υστερες των ενεργειών. Συμπέρασμα

► Ο συλλογισμός του Αριστοτέλη φαίνεται εκ πρώτης όψεως παράδοξος, καθώς προκύπτει το εξής ερώτημα: πώς γίνεται να κάνουμε ενάρτετες πράξεις, αν δεν είμαστε ήδη ενάρτετοι; Για παράδειγμα, πώς είναι δυνατόν να κάνουμε ανδρείες πράξεις, αν δεν έχουμε ήδη αποκτήσει την αρετή της ανδρείας;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό έχει δοθεί από τον ίδιο τον Αριστοτέλη. Διευκρινίζει ότι το να κάνουμε κάποια πράξη σύμφωνα με τους κανόνες της αρετής, π.χ. μια ανδρεία πράξη, δε σημαίνει αυτόματα ότι ήδη έχουμε κατακτήσει την αρετή αυτή, π.χ. την ανδρεία, και ότι η πράξη μας μπορεί να θεωρηθεί ενάρτετη. «Σε ένα άλλο χωρίο του ίδιου έργου διαβάζουμε τους αναγκαίους όρους για να χαρακτηριστεί μια πράξη ενάρτετη: ο άνθρωπος πρέπει να έχει **α) συνείδηση** της πράξης του (είδώς), **β) την ανάλογη προαίρεση** (*προαιρούμενος*) (δηλαδή, η πράξη του να γίνεται με ελεύθερη βούληση, επιλογή, και όχι καταναγκαστικά), **γ) σιγουριά και σταθερότητα** στην πραγματοποίησή της (*βεβαίως και άμετακινήτως*)» (Φιλοσοφικός Λόγος, σελ. 162).

«Ο δρων θα πρέπει να βρίσκεται στην κατάλληλη κατάσταση όταν ενεργεί. Πρώτον, θα πρέπει να γνωρίζει ότι εκτελεί ενάρτετες πράξεις· δεύτερον, θα πρέπει να έχει αποφασίσει γι' αυτές, και να έχει αποφασίσει εξαιτίας του τι είναι αυτές καθεαυτές οι πράξεις· τρίτον, θα πρέπει να ενεργεί ορμώμενος από μια σταθερή και αμετάβλητη κατάσταση. Ως συνθήκες για την κατοχή μιας τέχνης, αυτές οι τρεις συνθήκες δεν έχουν και μεγάλη βαρύτητα, με εξαίρεση την ίδια τη γνώση. Ως συνθήκη όμως για την κατοχή της αρετής η γνώση δε μετράει και πολύ, ενώ οι άλλες συνθήκες είναι ουσιαστικά σημαντικές» (βλ. Γ. Σάντας, «Είναι η ηθική του Αριστοτέλη αρεταϊκή;», στον συλλογικό τόμο *Αριστοτέλης: Οντολογία, Γνωσιοθεωρία, Ηθική, Πολιτική Φιλοσοφία*, εκδ. Παπαδήμα, 1997).

Με άλλα λόγια, ο Αριστοτέλης εννοεί ότι με τις αρετές συνδέονται δύο είδη πράξεων: **α) οι σύμφωνες με την αρετή** πράξεις μέσω των οποίων ασκούμε στο να αποκτήσουμε την αρετή και **β) οι ενάρτετες πράξεις**, στις οποίες προβαίνουμε αφού πλέον η ηθική αρετή έχει καταστεί μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα μας (έξις).

Παρόμοια, στην περίπτωση των τεχνών θα πρέπει να θεωρήσουμε ως αυτονόητα αναγκαία προϋπόθεση την ύπαρξη από

Προϋποθέσεις για να χαρακτηριστεί μια πράξη ενάρτετη

την αρχή κάποιων, στοιχειωδών έστω, ειδικών γνώσεων, τις οποίες ο ειδικευόμενος-μαθητευόμενος τεχνίτης εφαρμόζει στην πράξη. Έτσι, καθώς ασκεί την τέχνη, μέσα από την πείρα συνεχώς συμπληρώνει τις γνώσεις αυτές και τελειοποιείται σταδιακά στις τεχνικές του δεξιότητες.

► Τι υποδηλώνει η εναλλαγή από το α΄ πληθυντικό πρόσωπο (*μανθάνομεν*) στο γ΄ πληθυντικό πρόσωπο (*γίνονται*); Παρατηρούμε ότι ο φιλόσοφος, όταν αναφέρεται είτε στις έμφυτες ικανότητες είτε στις ηθικές αρετές των ανθρώπων, χρησιμοποιεί α΄ πληθυντικό πρόσωπο (*κομιζόμεθα, αποδίδομεν, ελάβομεν, έχρησάμεθα, έσομεν, λαμβάνομεν, μανθάνομεν, γινόμεθα*). Αντίθετα, όταν αναφέρεται σε εξειδικευμένες τεχνικές δεξιότητες, χρησιμοποιεί γ΄ πληθυντικό πρόσωπο (*οικόδομοι γίνονται ... κιθαριστάι*). Στο σημείο αυτό η εναλλαγή από το α΄ πρόσωπο στο γ΄ πρόσωπο είναι **συνειδητή επιλογή** του συγγραφέα. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί το α΄ πληθυντικό πρόσωπο όταν αναφέρεται σε γνωρίσματα που θεωρεί ότι αφορούν όλους τους ανθρώπους, άρα και τον ίδιο. Αντίθετα, επιλέγει το γ΄ πληθυντικό πρόσωπο όταν κάνει λόγο για συγκεκριμένες δεξιότητες που αφορούν ορισμένους ανθρώπους και τις οποίες δεν επιδιώκει να αποκτήσει ο ίδιος. Η εναλλαγή λοιπόν αυτή μπορεί να εξηγηθεί μόνο ψυχολογικά. Άλλωστε, τα κείμενα του Αριστοτέλη προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από προσωπικές σημειώσεις που προορίζονταν για τις προφορικές παραδόσεις του και επομένως είναι εύλογο να έχουν παρεισφρήσει σε αυτά στοιχεία του αυθόρμητου και απροσχεδίαστου προφορικού λόγου.

Η παραπάνω διαπίστωση ενισχύεται και από το γεγονός ότι σε άλλα αποσπάσματα εναλλάσσονται τα ρηματικά πρόσωπα χωρίς να υπάρχει πάντα ιδιαίτερος λόγος.

Η εναλλαγή των προσώπων

5 Αισθητικά σχόλια – Σχήματα λόγου

Αντιθέσεις

- τῆς μὲν διανοητικῆς – τῆς δ' ἠθικῆς
- ἡ μὲν διανοητικὴ – ἡ δ' ἠθικὴ
- ἐξ ἔθους – φύσει
- φύσει – παρὰ φύσιν

- ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται – τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν
- τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα – ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν
- οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν – ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα

Εμφατική σύνδεση

- καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν
- Οὔτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν

Συσώρευση αρνήσεων

- οὐδεμία
- οὐθὲν
- οὐκ ἂν ἐθισθείη
- οὐδ' ἂν ἐθίζῃ
- οὐδὲ τὸ πῦρ
- οὐδ' ἄλλο
- οὐδὲν
- Οὔτ' ἄρα
- οὔτε παρὰ φύσιν

Αναλογίες

- τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν
- ἃ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μανθάνομεν – οὔτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα

Σχήμα κατ' ἄρσην και θέση

- οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν – ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα

Πολυσύνδετο σχήμα

- τὰ μὲν δίκαια – τὰ δὲ σώφρονα – τὰ δ' ἀνδρεῖα

6

Απαντήσεις στις ερωτήσεις του Φακέλου Υλικού

A1. Ποια εἶδη αρετῶν διακρίνει ο Αριστοτέλης; Διαφέρει ο τρόπος που δημιουργείται και αναπτύσσεται το κάθε εἶδος;

Απάντηση: Ο φιλόσοφος διακρίνει τις αρετές σε δύο εἶδη-κατηγορίες, τις διανοητικές και τις ηθικές. Ο τρόπος που δημιουργείται και αναπτύσσεται το κάθε εἶδος εἶναι διαφορετικός: Η διανοητική αρετή, καθώς συνδέεται με το λόγον ἔχον μέρος της ψυχῆς, προϋποθέτει κατά κύριο λόγο τη διδασκαλία, δηλαδή εἶναι προϊόν μαθησιακῆς διαδικασίας, και γι' αυτό απαιτεῖ μεγάλη χρονική διάρκεια· η ηθική αρετή, αντίθετα, καλλιεργεῖται και αποκτάται με τον εθισμό, δηλαδή με τη συνήθεια, η οποία εἶναι ἀποτέλεσμα επαναλαμβανόμενης ἀσκησης και, γι' αυτό, απαιτεῖ συνειδητή καθημερινή πράξη.

- A2. Στη δεύτερη παράγραφο του κειμένου εισάγεται με το επίρρημα *ἔτι* ένα δεύτερο επιχείρημα για τη βασική θέση της ενότητας. Με ποιο αντιθετικό ζεύγος εννοιών αναπτύσσεται ο συλλογισμός του Αριστοτέλη;

Απάντηση: Για τον συλλογισμό του Αριστοτέλη βλ. σελ. 25 («Ο παραγωγικός συλλογισμός ... που ο άνθρωπος έχει εκ φύσεως»).

Το κύριο αντιθετικό ζεύγος εννοιών που διακρίνουμε στις δύο προκείμενες προτάσεις είναι το εξής: *ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται – τὰς δ' ἀρετάς*. Ο Αριστοτέλης συνδέει αντιθετικά (βλ. τους παρατακτικούς αντιθετικούς συνδέσμους *μὲν – δὲ*) τις ἐμφυτες ιδιότητες του ανθρώπου, δηλαδή τα στοιχεία που υπάρχουν στον άνθρωπο από τη γέννησή του και, επομένως, ανήκουν στη φύση του, με τις ηθικές αρετές, τις αρετές του χαρακτήρα, οι οποίες διαμορφώνονται στη συνέχεια κατόπιν αυτόβουλης-συνειδητής προσπάθειας.

Επίσης, βασικό αντιθετικό ζεύγος εννοιών στον ίδιο συλλογισμό είναι η *δύναμις* και η *ἐνέργεια* (βλ. *τὰς δυνάμεις τούτων – τὰς ἐνεργείας, ἐνεργήσαντες*). Για το περιεχόμενο των δύο αυτών εννοιών βλ. σελ. 22-23 («Στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη ... *ἐνεργεία* φυτό»).

- B1. Με αφετηρία τον αποφατικό ισχυρισμό *οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται* να αναφερθείτε στον τρόπο απόκτησης των ηθικών αρετών που περιγράφει ο φιλόσοφος. Να προσέξετε τις λέξεις που επαναλαμβάνονται πολλές φορές.

Απάντηση: Βλ. σελ. 16-17 («Στην αρχή επισημαίνει ... στη διαδικασία άσκησης της αρετής»).

Η έννοια που επαναλαμβάνεται πολλές φορές στην παράγραφο είναι αυτή του *ἔθους* (βλ. *ἐξ ἔθους, ἐθίζεται, ἂν ἐθισθείη, διὰ τοῦ ἔθους*), διότι η επανάληψη και η συνήθεια ερμηνεύουν τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος οδηγείται στη διαμόρφωση ηθικού-ενάρετου χαρακτήρα, ο οποίος, επομένως, δεν είναι ἐμφυτος αλλά επίκτητος.

- B2. Ο Αριστοτέλης συνδέει τα ἐμφυτα (*φύσει*) και τα επίκτητα (*ἔθει*) ανθρώπινα γνωρίσματα με τη χρονική προτεραιότητα των μελών του αντιθετικού ζεύγους *δύναμις-ἐνέργεια*. Να συμπληρώσετε τον πίνακα:

Απάντηση:

ἐμφυτο ή επίκτητο;	προηγείται ή έπεται (πρότερον ή ὕστερον);		παραδείγματα- περιπτώσεις
	πρότερον	ὕστερον	
φύσει	δυνάμεις	ἐνεργείας	αἰσθήσεις
ἔθος	ἐνεργείας	δυνάμεις	τέχναι
ἔθος	ἐνεργείας	δυνάμεις	ἀρεταὶ

- B3. πεφυκόσι δέξασθαι [...] τελειούμενοι:** Σύμφωνα με τη διδασκαλία του Αριστοτέλη οι αρετές δεν είναι ούτε έμφυτες ούτε ενάντιες στην ανθρώπινη φύση. Πώς, όμως, φτάνει τελικά ο άνθρωπος να τελειοποιεί τις ηθικές αρετές του; (Να αξιοποιήσετε στην απάντησή σας και το αντιθετικό ζεύγος δυνατότητα-πραγμάτωση.)

Απάντηση: Βλ. σελ. 24-25 («Συγκεκριμένα ... στοιχεία του χαρακτήρα μας (έξεις)» και σελ. 36 («Στις φυσικές ιδιότητες του ανθρώπου ... σταθερή άσκηση από νεαρή ηλικία»)).

- Γ1. Να σχολιάσετε τις εγκλίσεις και τους χρόνους των ρηματικών τύπων με τους οποίους συνδέεται η έννοια του έθους. Επίσης, να εντοπίσετε και να χαρακτηρίσετε τους αντίστοιχους επιρρηματικούς προσδιορισμούς. Τέλος, να αναφέρετε τι επιτυγχάνεται με τη συχνότητα της χρήσης του όρου έθος.**

Απάντηση: Οι ρηματικοί τύποι με τους οποίους συνδέεται η έννοια του έθους βρίσκονται σε οριστική έγκλιση χρόνου ενεστώτα (στην πρώτη παράγραφο του Κειμένου Αναφοράς: *περιγίνεται, έγγίνεται, έγγίνονται*, στη δεύτερη παράγραφο του Κειμένου Αναφοράς: *λαμβάνομεν, μανθάνομεν, γίνονται, γινόμεθα*). Η έγκλιση της οριστικής εκφράζει μια πραγματικότητα υπογραμμίζοντας την αντικειμενικότητα της πράξης, ενώ ο ενεστώτας δηλώνει διάρκεια και διαχρονικότητα. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και ο χρόνος των μετοχών *ποιούντες, οίκοδομοῦντες, καθαρίζοντες* και *πράττοντες*, οι οποίες προσδιορίζουν τα ρήματα της δεύτερης παραγράφου. Οι μετοχές αυτές χρησιμοποιούνται σε ενεστώτα χρόνο, καθώς με τον τρόπο αυτό δηλώνεται το σύγχρονο και έτσι προβάλλεται και αισθητοποιείται η άποψη ότι οι ηθικές αρετές –όπως και οι «τέχνες»– διαμορφώνονται, ενώ ο άνθρωπος ασκείται συστηματικά και σταθερά σε αυτές.

Αντίθετα, η μετοχή *ένεργήσαντες* βρίσκεται σε αόριστο χρόνο, προκειμένου να δηλωθεί η έννοια του προτερόχρονου, καθώς προηγείται η *ένέργεια*, δηλαδή η εφαρμογή στην πράξη, η διαδικασία του εθισμού, και ακολουθεί η διαμόρφωση της *έξεως*, της μόνιμης ιδιότητας και άρα της αρετής. Έτσι τονίζεται η διαφορά στον τρόπο με τον οποίο αποκτώνται οι ηθικές αρετές σε σχέση με τις έμφυτες ιδιότητες, στις οποίες προηγείται η *δύναμις* και ακολουθεί η *ένέργεια*. Για τον ίδιο λόγο ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί μετοχή αορίστου στη φράση *οὐ χρησάμενοι έσχομεν*: με αυτήν υπογραμμίζει ότι τις έμφυτες ιδιότητες του ανθρώπου, όπως είναι η όραση και οι άλλες αισθήσεις μας, οι οποίες δεν αποκτώνται με τον εθισμό και την άσκηση, δεν τις χρησιμοποιούμε, προτού τις αποκτήσουμε, αλλά πρώτα τις αποκτά ο άνθρωπος και στη συνέχεια κάνει χρήση αυτών.

Οι εμπρόθετοι επιρρηματικοί προσδιορισμοί *έξ έθους* και *διὰ τοῦ έθους* στην πρώτη παράγραφο τονίζουν τη διαδικασία διαμόρφωσης της ηθικής αρετής, η οποία δημιουργείται από τη συνήθεια, είναι αποτέλεσμα συνήθειας (πρβ. *έξ έθους*) και τελειοποιείται μέσω της συνήθειας (πρβ. *διὰ τοῦ έθους*). Επίσης, στη δεύτερη παράγραφο προβάλλονται και επαναλαμβάνονται τα επιρρήματα *πρότερον* και

ἕστερον, τα οποία δηλώνουν χρονική σειρά, καθώς ο φιλόσοφος συνδέει αντιθετικά τις ηθικές αρετές με τις ιδιότητες που έχουμε από τη φύση συγκρίνοντάς τις ως προς τη χρονική σειρά της «ενέργειας» σε σχέση με τη «δύναμη» (βλ. σελ. 24, «Αφού απέδειξε ... από την πρακτική εφαρμογή της»).

Τέλος, η τριπλή επανάληψη της λέξης ἕθος στην πρώτη παράγραφο του Κειμένου Αναφοράς είναι εύλογη, καθώς ο Αριστοτέλης σε αυτό το σημείο επιδιώκει να συνδέσει τη διαμόρφωση της ηθικής αρετής με το ἕθος, με τη συνήθεια.

- Γ2. *οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι.* Ποιο σχῆμα λόγου παρατηρεῖτε σε αυτές τις τρεις προτάσεις και ποια είναι η λειτουργία της επιλογῆς συστοίχου αντικειμένου και κατηγορουμένου: *δίκαια δίκαιοι, σώφρονα σώφρονες, ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι;*

Απάντηση: Στο χωρίο αυτό ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί επίθετα ουδέτερου γένους ως σύστοιχα αντικείμενα της μετοχής *πράττοντες* (τὰ δίκαια, τὰ σώφρονα, τὰ ἀνδρεῖα). Ακριβῶς δίπλα από αυτά χρησιμοποιεί επίθετα αρσενικού γένους που δηλώνουν την ιδιότητα-ηθική ποιότητα του ανθρώπου που ενεργεί κατά τον αντίστοιχο τρόπο (*δίκαιοι, σώφρονες, ἀνδρεῖοι*), τα οποία έχουν θέση κατηγορουμένου του συνδετικού ρήματος *γινόμεθα*. Έτσι, δημιουργούνται τρία ζεύγη λέξεων (*δίκαια-δίκαιοι, σώφρονα-σώφρονες, ἀνδρεῖα-ἀνδρεῖοι*), με τα οποία συνδέεται στενά ο χαρακτήρας του ανθρώπου με τον τρόπο που *πράττει*, που ενεργεί. Αυτό το σχῆμα λόγου, κατά το οποίο ομόρριζες λέξεις χρησιμοποιούνται η μία κοντά στην άλλη, ονομάζεται **παρονομασία** ή **ετυμολογικό σχῆμα**. Είναι φανερό ότι έτσι ο φιλόσοφος επιθυμεί να καταστήσει σαφές στον αναγνώστη ότι οι ηθικές αρετές δεν έχουν θεωρητικό χαρακτήρα, αλλά πρακτικό, συνδέονται με τις ενέργειες και την κοινωνική συμπεριφορά του ανθρώπου.

- Γ3. Ο αρχαιοελληνικός λόγος αρθρώνεται αξιοποιώντας τους παρατακτικούς συνδέσμους, οι οποίοι πολλές φορές καλύπτουν εκτός των άλλων και τη λειτουργία των δικών μας σημείων στίξης (που απουσιάζουν από την αρχαιοελληνική γραφή). Πώς απέδωσε ο μεταφραστής τους παρατακτικούς συνδέσμους που ενώνουν περιόδους και ημιπεριόδους;

Απάντηση: Στο πρωτότυπο κείμενο ο Αριστοτέλης δομεί τη σκέψη του αξιοποιώντας παρατακτικούς συνδέσμους, κυρίως **αντιθετικούς** (*μὲν, δέ, ἀλλά*), καθώς η συλλογιστική του αναπτύσσεται, όπως είδαμε, αντιθετικά, τον **αιτιολογικό γάρ**, ο οποίος χρησιμοποιείται κυρίως με επεξηγηματική (π.χ. *ἂ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν*) και βεβαιωτική λειτουργία (π.χ. *οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ..., οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλὰ κίς ἰδεῖν ...*), αλλά και το **συμπερασματικό μὲν ἄρα**, το οποίο έχει συνδεσμική λειτουργία (βλ. *Οὕτ' ἄρα φύσει ...*). Στη νεοελληνική απόδοσή του ο Δ. Λυπουρλής αξιοποιεί στη θέση των παραπάνω μορίων τα σημεία στίξης, κυρίως την τελεία και την άνω τελεία (βλ. «έστω κι αν χιλιάδες φορές προσπαθήσει κανείς να της το μάθει πετώντας την και ξαναπετώντας την προς τα πάνω· ούτε η φωτιά μπορεί να συνηθίσει να

πηγαίνει προς τα κάτω· γενικά δεν υπάρχει πράγμα καμωμένο από τη φύση...»). Χρησιμοποιεί επίσης την άνω τελεία αποδίδοντας παράλληλα το γάρ ως βεβαιωτικό μόριο (βλ. «το πράγμα γίνεται φανερό στις αισθήσεις μας· πραγματικά, τις αισθήσεις της όρασης ή της ακοής...»), ενώ αξιοποιεί και τη διπλή (άνω και κάτω) τελεία, η οποία χρησιμοποιείται κυρίως για να δηλώσει επεξήγηση (βλ. «...ούτε όμως και είναι αντίθετη προς τη φύση μας η γένεσή τους μέσα μας: η φύση μάς έκανε επιδεκτικούς στις αρετές...»), αποδίδοντας με αυτόν τον τρόπο το αντιθετικό *άλλα* του πρωτότυπου κειμένου.

7

Απαντήσεις στις ερωτήσεις των Παράλληλων Κειμένων του Φακέλου Υλικού

1. Πλούταρχος, *Περί παιδων αγωγής*, 4 2A-C

Ο Πλούταρχος επιχειρεί μια ερμηνευτική προσέγγιση της αρετής ευρύτερη από την αντίστοιχη του Αριστοτέλη. Σε τι συμφωνεί με τον Σταγειρίτη και προς ποια κατεύθυνση διευρύνει τον στοχασμό του;

Απάντηση: Ο Πλούταρχος στο σύγγραμμά του *Περί παιδων αγωγής*, το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί ως παιδαγωγική πραγματεία, αποτυπώνει το μορφωτικό ιδεώδες και τις σχετικές με την αγωγή αντιλήψεις του. Βασική παιδαγωγική άποψη του Πλούταρχου είναι ότι η «αρετή» είναι προϊόν έθους, άσκησης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του (βλ. «για το απόλυτο ολοκλήρωμά της πρέπει να συντρέξουν τρεις προϋποθέσεις»), η συνύπαρξη τριών βασικών στοιχείων συντελεί στην επιτυχία της αγωγής: Πρόκειται για τη «φύση», δηλαδή για τις φυσικές προδιαθέσεις που φέρει ως «γενετικό υλικό» ο άνθρωπος, για τον «λόγο», δηλαδή για τη μάθηση και την πνευματική καλλιέργεια, και για το «έθος», δηλαδή για την άσκηση.

Οι ομοιότητες με την αριστοτελική σκέψη είναι φανερές. Ο Αριστοτέλης δέχεται ότι «η φύση μάς έκανε επιδεκτικούς στις αρετές, τέλειοι όμως σ' αυτές γινόμαστε με τη διαδικασία του έθους» (μετάφρ. Δ. Λυπουρλής): ο Πλούταρχος υποστηρίζει ότι τα σπέρματα της αρετής βρίσκονται στη φύση, η εξέλιξη, όμως, και η προαγωγή της εξαρτώνται από τη μάθηση, η εφαρμογή της στη ζωή από τη συνήθεια (πρβ. το αριστοτελικό «έθος») και η τελειοποίησή της και από τα τρία αυτά στοιχεία (πρβ. «Γιατί η φύση χωρίς τη μάθηση είναι τυφλή, η μάθηση πάλι χωρίς τη φύση είναι ελλιπής και η άσκηση χωρίς αυτά τα δύο είναι ατελής»).

Είναι φανερό, επίσης, ότι η πραγμάτευση του θέματος από τον Πλούταρχο γίνεται στο πλαίσιο του παιδαγωγικού του ενδιαφέροντος και της συγγραφής σχετικού εγχειριδίου. Γι' αυτό τον λόγο εστιάζει στον ρόλο της αγωγής ως «μάθησης» και «άσκησης» στην αρετή. Επισημαίνει μάλιστα, επιχειρώντας μια μεταφορική αναλογία, ότι την ωφέλεια και την αποτελεσματικότητα της αγωγής μπορεί κανείς να τις διακρίνει παντού στη φύση, στη γη, στα φυτά και στα ζώα. Ασφαλώς, η άποψη περί «διδακτού» της αρετής και του συνδυασμού φύσης και αγωγής υποστηρίζεται τόσο από τον Πλάτωνα όσο και από τον Αριστοτέλη.

2. Βικέντιος Δαμοδός, Σύνοψις ηθικής φιλοσοφίας-εισαγωγή

1. Η διδασκαλία του Δαμοδού στο παραπάνω απόσπασμα από την εισαγωγή του έργου του έχει έντονες αριστοτελικές επιρροές. Μπορείτε να τις εντοπίσετε, συγκριτικά προς το Κείμενο Αναφοράς;

Απάντηση: Ο Βικέντιος Δαμοδός, στο απόσπασμα από την εισαγωγή του έργου του *Σύνοψις ηθικής φιλοσοφίας* που εξετάζουμε, πραγματεύεται ζητήματα ηθικής φιλοσοφίας. Θεωρεί ότι ο στόχος της ηθικής φιλοσοφίας είναι πρακτικός-ωφελιμιστικός, να «διορθώσει τα ήθη», τον χαρακτήρα, των ανθρώπων. Ως ήθη ορίζει τις «κλίσεις» των ανθρώπων είτε προς το καλό είτε προς το κακό, δηλαδή την «ευκολία» τους να πράττουν κάτι, να συμπεριφέρονται με κάποιον σταθερό τρόπο. Εξηγεί ότι αυτές οι κλίσεις είτε είναι έμφυτες είτε αποτέλεσμα συνήθειας, δηλαδή επανάληψης συγκεκριμένων ενεργειών. Προσθέτει ότι έτσι διαμορφώνονται οι «έξεις», οι οποίες μετέπειτα οδηγούν τους ανθρώπους σε αντίστοιχες πράξεις. Προσφέρει μάλιστα παραδείγματα ανθρώπινων τύπων (του θυμώδους, του πράου, του ασελγούς, του σώφρονος), εξηγώντας ότι αυτοί οι τύποι διαμορφώνονται και προσδιορίζονται ανάλογα με την «ευκολία» και την τάση που έχει αντίστοιχα ο καθένας από αυτούς να οργίζεται, να συγκρατεί τον θυμό του κ.ο.κ.

Είναι φανερό ότι η διδασκαλία του Νεοέλληνα στοχαστή στο εξεταζόμενο κείμενο έχει έντονες αριστοτελικές επιρροές. Πρώτα πρώτα ο Δαμοδός προσεγγίζει την ηθική ως επιστήμη που δεν προσφέρει στον άνθρωπο απλώς θεωρητική γνώση, τη γνώση του τι είναι αρετή, αλλά τη γνώση του πώς κατακτά κανείς, πώς «κάνει πράξη», την αρετή στον καθημερινό πρακτικό βίο. Έπειτα διακρίνουμε ότι η σκέψη του εκκινεί από τη θεμελιώδη αριστοτελική σχέση αρετής και αγαθής «έξης», πιστεύει δηλαδή ότι ο άνθρωπος με τη συνήθεια και την επανάληψη διαμορφώνει τον χαρακτήρα του. Συγχρόνως αποδέχεται ότι η «έξη» είναι ουδέτερη, καλή ή κακή – όπως και ο Αριστοτέλης. Βέβαια, ο Δαμοδός διακρίνει δύο είδη «ηθών», αυτά που είναι έμφυτα και αυτά που αποτελούν προϊόντα συνήθειας, αποκλίνοντας σ' αυτό το σημείο από τον Αριστοτέλη, ο οποίος, όπως είδαμε, συνδέει την ηθική αρετή με το «έθος», τη συνήθεια, θεωρώντας ότι *οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται, κἀνοντας παράλληλα λόγο για ιδιότητες που υπάρχουν δυνάμει* (ως προδιάθεση, ως έμφυτη τάση) στον άνθρωπο και οι οποίες ενεργοποιούνται με τη συστηματική άσκηση.

2. Ενστερνίζεται ο Δαμοδός τη διδασκαλία του Αριστοτέλη ότι η ηθική αρετή δεν αποτελεί έμφυτη ανθρώπινη ιδιότητα;

Απάντηση: Όπως επισημάναμε στην απάντησή μας στο προηγούμενο ερώτημα, η ηθική φιλοσοφία του Δαμοδού έχει αριστοτελικές βάσεις, καθώς συνδέει την αρετή με την αγαθή έξιν. Οσοστό είναι φανερό (βλ. *τὰς ὁποίας κλίσεις, ἢ ἐλάβομεν ἀπὸ τῆν φύσιν, ἢ τὰς ἀποκτήσαμεν ἡμεῖς μετὰ τὴν συνήθειαν τῶν κακῶν ἢ ἀγαθῶν πράξεων ... τὴν ὁποῖαν ἐλάβομεν ἢ ἀπὸ τὴν φύσιν, ἢ διατὶ ἐσυνήθισαμεν*) ότι ο Νεοέλληνας στοχαστής δεν είναι απόλυτος, όπως ο Αριστοτέλης, στη σχέση ηθικής αρετής και έξης, αφού,

συνδέοντας τα «ήθη», τον χαρακτήρα, των ανθρώπων με «κλίσεις», σταθερούς τρόπους συμπεριφοράς, υποστηρίζει ότι αυτές άλλοτε είναι έμφυτες και άλλοτε αποτέλεσμα συνήθειας. Επομένως, δέχεται ότι κάποιοι άνθρωποι έχουν από τη φύση τους μια –καλή ή κακή– «κλίση» και, γι' αυτό, η ηθική φιλοσοφία έχει διορθωτικό χαρακτήρα, στοχεύει στη «διόρθωση» των κακών κλίσεων μερικών ανθρώπων.

Όπως επισημαίνεται στο εισαγωγικό σημείωμα που προτάσσεται του κειμένου στον Φάκελο Υλικού, στο έργο του Βικέντιου Δαμοδού *Σύνοψις ηθικής φιλοσοφίας* συνδυάζονται σε εκλαικευμένη μορφή οι διδασκαλίες του Αριστοτέλη με αντίστοιχες χριστιανικές. Είναι φανερό ότι ο πρώτος αυτός εκπρόσωπος του Ελληνικού Διαφωτισμού έχει δεχτεί διπλή επίδραση, τόσο από την αριστοτελική όσο και από την πατερική ηθική θεωρία. Είναι χαρακτηριστικό της προσέγγισής του το γεγονός ότι θέτει ως στόχο της ηθικής φιλοσοφίας την επίτευξη της αρετής μέσω συγκεκριμένων ενάρτων πράξεων. Επίσης ως ηθικό κακό ορίζει τόσο ένα ελάττωμα που δεν εκπληρώνει την αρχή της μεσότητας (αντίληψη που απηχεί τη θεωρία του Αριστοτέλη) όσο και μια πράξη που συνεπάγεται την αμαρτία (χριστιανική αντίληψη).

8

Απαντήσεις στα θέματα για συζήτηση του Φιλοσοφικού Λόγου

1. *ή μὲν διανοητικὴ ... ἐξ ἔθους περιγίνεται*: Αν αυτός είναι ο χαρακτήρας των διανοητικών και των ηθικών αρετών, ποιος έχει την κύρια ευθύνη για τη μετάδοση των πρώτων και ποιος για την απόκτηση των δεύτερων;
Απάντηση: Βλ. σελ. 17, «Και, ενώ στην περίπτωση των διανοητικών αρετών ... έχει κάθε άτομο προσωπικά».
2. *ὄθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε*: Πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης κάνει εδώ ετυμολογία της λέξης *ἠθικός*. Κάνε ύστερα από αυτό κάποιες σκέψεις για τον τρόπο με τον οποίο ο Αριστοτέλης οδηγείται στην επισήμανση των (πραγματικών) σημασιών των λέξεων και σχολίασε τη σχέση που έχουν μέσα στη σκέψη του τα πράγματα με τις λέξεις που τα δηλώνουν.
Απάντηση: Βλ. σελ. 18, «Η συσχέτιση αυτή απορρέει ... και να στηρίζουν τους συλλογισμούς τους σε ετυμολογίες».
3. *ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται*: Διατύπωσε με δικά σου λόγια τον συλλογισμό με τον οποίο ο Αριστοτέλης οδηγήθηκε σ' αυτό το συμπέρασμα.
Απάντηση: Βλ. σελ. 18, «Με παραγωγικό συλλογισμό ο φιλόσοφος ... (οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται)».
4. Ὅσα λέγονται στην ενότητα αυτή αποτελούν ένα δεύτερο αποδεικτικό επιχειρήμα του Αριστοτέλη για την άποψή του ότι «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται». Πες με δικά σου λόγια το επιχειρήμα αυτό.
Απάντηση: Ο Αριστοτέλης παρουσιάζει στην εξεταζόμενη Ενότητα ένα δεύτερο αποδεικτικό επιχειρήμα, προκειμένου να ενισχύσει τη θέση του ότι οι ηθικές αρετές δεν

υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά είναι αποτέλεσμα του *ἔθους*, δηλαδή γίνονται κτήμα των ανθρώπων με την άσκηση. Το επιχείρημα αυτό συνοπτικά είναι το εξής: Στις φυσικές ιδιότητες του ανθρώπου προηγείται η δυνατότητα και έπονται η ενεργοποίηση και η χρήση της. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των αισθήσεων: Για παράδειγμα, ο άνθρωπος γεννιέται με την ικανότητα της όρασης και, χρησιμοποιώντας τα κατάλληλα αισθητήρια όργανα, αρχίζει να βλέπει. Αντίθετα, οι ηθικές αρετές είναι επίκτητες ιδιότητες: προηγούνται η ενέργεια, δηλαδή η πράξη, και ο εθισμός, δηλαδή η επανάληψη μιας πράξης, και ακολουθεί η κατάκτηση της ιδιότητας. Σε αυτό το σημείο ο φιλόσοφος, για να αποδείξει τη θέση του, χρησιμοποιεί τα παραδείγματα των οικοδόμων και των κιθαριστών. Στην περίπτωση των επίκτητων δεξιοτήτων η γνώση αποκτάται με την πράξη, με την πρακτική εξάσκηση. Από τα παραπάνω βγαίνει το συμπέρασμα ότι οι ηθικές αρετές –όπως είναι η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, η ανδρεία κ.ά.– δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά για την κατάκτησή τους απαιτείται αγωγή, συνειδητή και σταθερή άσκηση από νεαρή ηλικία.

5. Πρόσεξε ότι ο Αριστοτέλης, που έχει οργανώσει εδώ τον λόγο του πάνω στο πρώτο πληθυντικό πρόσωπο (*μανθάνομεν*), βάζει στη θέση του προσώπου αυτού το τρίτο πληθυντικό πρόσωπο στη φράση «οικοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί». Μην βιαστείς να βγάλεις οποιοδήποτε συμπέρασμα. Αν, πάντως, αρχίζεις να έχεις μέσα σου κάποια υποψία γι' αυτή την αλλαγή, περίμενε να δεις πώς θα συμπεριφερθεί ο Αριστοτέλης (από αυτή την άποψη) και στις τρεις επόμενες ενότητες. Τότε προσπάθησε να βρεις μέσα στην τάξη μια συνολική εξήγηση γι' αυτή την αλλαγή προσώπων στον λόγο (εδώ!) του Αριστοτέλη. Αποφάσισε επίσης τότε πόσο συνειδητή είναι από τον Αριστοτέλη η συμπεριφορά του αυτή.

Απάντηση: Βλ. σελ. 28, «Τι υποδηλώνει η εναλλαγή ... στοιχεία του αυθόρμητου και απροσχεδίαστου προφορικού λόγου».

9

Απαντήσεις στις ερωτήσεις αξιολόγησης από το βιβλίο του Κ.Ε.Ε.

1. Ο Αριστοτέλης, συνεχίζοντας την εξέταση των προβλημάτων της ηθικής στο Β΄ βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*, παίρνει ως δεδομένο το πόρισμα στο οποίο κατέληξε στο τέλος του Α΄ βιβλίου. Έχοντας υπόψη σας και την εισαγωγή του βιβλίου σας, να εντοπίσετε στο κείμενο τι απασχόλησε τη σκέψη του μέχρι τώρα και σε ποιο συμπέρασμα έχει καταλήξει.
Απάντηση: Βλ. σελ. 15-16, «Στην αρχή του Β΄ βιβλίου ... συνδέεται με αυτό το μέρος της ψυχής».
2. Ποια είδη αρετής διακρίνει ο Αριστοτέλης, σε ποιο μέρος της ψυχής ανήκει κάθε είδος και από ποιους παράγοντες εξαρτάται η ανάπτυξη καθενός;

Απάντηση: Βλ. σελ. 16, «Η διανοητική αρετή ... σε μεγάλο χρονικό διάστημα», «Στην αρχή επισημαίνει την αξία της πρακτικής συνήθειας ... τη συνειδητή καθημερινή πράξη».

3. Ποια σχέση έχουν με τις ηθικές αρετές η φύσις και το ἔθος;

Απάντηση: Στην Ενότητα οι ηθικές αρετές δε συνδέονται με την έννοια φύσις, αλλά με την έννοια ἔθος. Με αυτόν τον τρόπο, η αρετή προβάλλεται ως επίκτητη και όχι ως έμφυτη-κληρονομική ιδιότητα, ενώ αποκλειστικά υπεύθυνος για την απόκτησή της παρουσιάζεται ο άνθρωπος. Βλ. επίσης σελ. 17, «Ο Αριστοτέλης διακρίνει ... κάθε άτομο προσωπικά», και σελ. 20, «Ο Αριστοτέλης γενικεύοντας ... αλλά τελειοποιούνται με τη συνήθεια».

4. Α. Ποιες από τις παρακάτω προτάσεις αποδίδουν σωστά το περιεχόμενο της ενότητας και ποιες όχι; Να τις χαρακτηρίσετε ανάλογα χαρακτηρίζοντάς τες σωστές (Σ) ή λανθασμένες (Λ):

α) Η αρετή διακρίνεται σε διανοητική και ηθική.

β) Οι διανοητικές αρετές δεν εξαρτώνται από τη διδασκαλία.

γ) Οι ηθικές αρετές προέρχονται από τη φύση.

δ) Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα εθισμού.

ε) Οι φυσικές ιδιότητες αλλάζουν από τον εθισμό.

στ) Έχουμε από τη φύση μας την προδιάθεση να δεχτούμε τις ηθικές αρετές.

ζ) Οι διανοητικές αρετές χρειάζονται χρόνο και εμπειρία για να αναπτυχθούν.

Β. Να γράψετε δίπλα σε δύο προτάσεις που χαρακτηρίσατε σωστές το αρχαίο κωρίο από την ενότητα και να αναλύσετε μία από αυτές με λίγα λόγια.

Απάντηση: α-Σ (Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὔσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς), β-Λ, γ-Λ, δ-Σ (ἢ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται), ε-Λ, στ-Σ (πεφυκῶσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς), ζ-Σ (διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου). Ανάλυση δ: βλ. σελ. 17, «Κάθε άτομο οφείλει ... με την ανθρώπινη φύση», και σελ. 18-19, «Ο Αριστοτέλης λοιπόν πιστεύει ... και επίμονη άσκησή τους στα έργα της αρετής».

5. Ποια παραδείγματα χρησιμοποιεί στο απόσπασμα ο Αριστοτέλης και με ποιον τρόπο;

Απάντηση: Ο Αριστοτέλης, προσπαθώντας να αποδείξει ότι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται, χρησιμοποιεί δύο παραδείγματα, τα οποία προέρχονται από τον χώρο της φύσης, το παράδειγμα του λίθου, της πέτρας, και το παράδειγμα του πυρός, της φωτιάς. Η πέτρα, υπακούοντας στον φυσικό νόμο της βαρύτητας, κινείται πάντοτε με πορεία προς τα κάτω, ακόμη και αν κάποιος προσπαθήσει μυριακίς, χιλιάδες φορές, να της αλλάξει φορά. Σταθερή πορεία έχει πάντοτε και η φωτιά, λόγω ενός άλλου σταθερού και αμετάβλητου «φυσικού νόμου», της ιδιότητας των θερμών αερίων.

Στη συνέχεια, γενικεύοντας τα δύο αυτά παραδείγματα (με την πρόταση *οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθείη*), διατυπώνει το γενικό συμπέρασμα ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν *οὔτε φύσει οὔτε παρὰ φύσιν*, αλλά αποκτώνται *διὰ τοῦ ἔθους*.

Από τα παραπάνω είναι φανερό ότι ο τρόπος με τον οποίο ο φιλόσοφος αναπτύσσει τη σκέψη του είναι εμπειρικός (στηρίζεται στην παρατήρηση) και επαγωγικός (από το ειδικό καταλήγει στο γενικό).

6. Να γράψετε μια μικρή παράγραφο με δοκιμακό ύφος στην οποία να χρησιμοποιήσετε ως θεματική πρόταση τη βασική θέση του φιλοσόφου για την ηθική αρετή και να τη στηρίξετε με τα επιχειρήματα που εκείνος χρησιμοποιεί, διατυπωμένα με δικά σας λόγια. Να ενισχύσετε την επιχειρηματολογία με απλά, συγκεκριμένα παραδείγματα από την καθημερινή εμπειρία.

Απάντηση: Σε αντίθεση με τις διανοητικές αρετές, που γίνονται κτήμα των ανθρώπων με τη διδασκαλία, οι ηθικές αρετές αποκτώνται με την άσκηση και τη συνήθεια. Τη σχέση της ηθικής αρετής με τη συνήθεια επιβεβαιώνει και η ετυμολογική σύνδεση των λέξεων *ἦθος* και *ἔθος*. Επίσης, παρατηρούμε ότι όσα πράγματα είναι εκ φύσεως εφοδιασμένα με κάποιες ιδιότητες δεν μπορούν να αλλάξουν με τη συνήθεια και την επανάληψη. Τα ψάρια, για παράδειγμα, είναι από τη φύση τους προορισμένα να ζουν μέσα στο νερό. Η φυσική αυτή ιδιότητά τους δεν μπορεί να αλλάξει, όσο και αν προσπαθήσει κάποιος βγάζοντας χιλιάδες φορές ένα ψάρι έξω από το νερό. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο με τις ηθικές αρετές των ανθρώπων. Αυτές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά διαμορφώνονται, κατακτώνται, είναι δηλαδή επίκτητες. Ενώ λοιπόν ο άνθρωπος, όσο και αν προσπαθήσει, δεν μπορεί να μεταβάλει τους φυσικούς νόμους, με τις ενέργειες και τις επιλογές του μπορεί να μεταβάλει τη συμπεριφορά του, να καλλιεργήσει κάποιες ιδιότητες του χαρακτήρα του. Ωστόσο, οι επίκτητες αυτές αρετές δεν είναι αντίθετες προς τη φύση μας, καθώς ο άνθρωπος έχει τη φυσική προδιάθεση να τις αναπτύξει. Διαθέτει δηλαδή την ικανότητα να αναπτύξει τις ηθικές αρετές. Απαιτούνται όμως η σταθερή βούλησή του, η επίμονη προσπάθεια και η άσκηση. Με άλλα λόγια, η άσκηση της αρετής είναι δυνατότητα και όχι ιδιότητα δοσμένη στους ανθρώπους από τη φύση. Επομένως, ο άνθρωπος δε γεννιέται ενάρητος, αλλά γίνεται.

7. Ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζεται πρακτικός νους που καταφεύγει συχνά στην πραγματικότητα για να τεκμηριώσει τις απόψεις του, τις οποίες παρουσιάζει σε απλό και λιτό ύφος. Ποια στοιχεία του αποσπάσματος θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν αυτές τις κρίσεις;

Απάντηση: Ο φιλόσοφος, για να ενισχύσει τους συλλογισμούς του, πολύ συχνά χρησιμοποιεί εμπειρικά δεδομένα, δηλαδή απλά και κατανοητά παραδείγματα από την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, και μάλιστα δοσμένα σε απλό, λιτό και οικείο ύφος,

που μοιάζει περισσότερο με την προφορική ομιλία. Έτσι, στην αποδεικτική του πορεία κατορθώνει να συνδυάζει τους παραγωγικούς συλλογισμούς (οι οποίοι έχουν περισσότερο θεωρητικό χαρακτήρα) με τους επαγωγικούς (οι οποίοι είναι πιο εύληπτοι, προσιτοί και κατανοητοί στον αναγνώστη), ενισχύοντας την αποδεικτική ισχύ των θέσεων του. Βλ. και σελ. 19, «Η μείζων προκείμενη ... θετικού επιστήμονα».

8. Να επισημάνετε στο κείμενο λέξεις που εκφράζουν όρους της αριστοτελικής φιλοσοφίας και να δώσετε το εννοιολογικό τους περιεχόμενο.

Απάντηση:

- *ἀρετή*: η θετική ικανότητα ή ιδιότητα, το προτέρημα που έχει κάποιος (έμψυχο ή άψυχο) ον
- *διανοητική ἀρετή*: η αρετή που συνδέεται με το λόγο· έχουν μέρος της ψυχής του ανθρώπου
- *ἠθική ἀρετή*: η αρετή που συνδέεται με το μέρος της ψυχής το οποίο ο Αριστοτέλης ονόμασε *ἐπιθυμητικόν*
- *γένεσις*: η δημιουργία
- *αὔξησις*: η εξέλιξη, η ανάπτυξη
- *ἔθος*: η συνήθεια, ο τρόπος συμπεριφοράς που διαμορφώνεται και παγιώνεται με την επανάληψη
- *φύσις*: «α) οι φυσικές ιδιότητες και η φυσική κατάσταση κάποιου πράγματος, ο χαρακτήρας κάποιου πράγματος ή έμψυχου είδους, ο χαρακτήρας του ανθρώπου· β) ο φυσικός κόσμος, οι νόμοι που διέπουν το σύμπαν, η γέννηση και η αρχή του κόσμου· γ) η ουσία των πραγμάτων· δ) το σύμπαν· ε) το φύλο, το γένος (θηλυκό ή αρσενικό), τα γεννητικά όργανα και τα φυλετικά χαρακτηριστικά» (βλ. *Φιλοσοφικός Λόγος*, σελ. 76).
- *τὰ φύσει ὄντα*: τα όντα που είναι εφοδιασμένα από τη φύση με κάποιες ιδιότητες
- *τέλος* (πρβ. *τελειούμενοις*): ο σκοπός για τον οποίο είναι πλασμένο κάποιος ον, ο προορισμός του, η ολοκλήρωσή του.

9. Στην Αντιγόνη του Σοφοκλή η ομώνυμη ηρώιδα, στην προσπάθειά της να κεντρίσει τη φιλοτιμία της αδελφής της Ισμήνης και να πετύχει τη βοήθειά της στην ταφή του Πολυνείκη, κλείνει τον λόγο της ως εξής:

οὕτως ἔχει σοι ταῦτα, καὶ δείξεις τάχα

εἴτε εὐγενὴς πέφυκας, εἴτ' ἐσθλῶν κακή. (στ. 37-38)

Η ηθική που προβάλλει στο απόσπασμα η κόρη του Οιδίποδα συμφωνεί με όσα υποστηρίζει ο Αριστοτέλης στο κείμενό σας; Να δικαιολογήσετε την άποψή σας.

Μετάφραση: «Έτσι έχουν αυτά για σένα και γρήγορα θα αποδείξεις αν γεννήθηκες γενναία ή αν είσαι δειλή, μολοντί κατάγεσαι από ευγενείς».

Απάντηση: Η Αντιγόνη, απευθυνόμενη στην αδελφή της Ισμήνη και προσπαθώντας να κεντρίσει τη φιλοτιμία της, ώστε να συναινέσει και να βοηθήσει στην ταφή του

αδελφού τους Πολυνεΐκη, συνδέει άμεσα την ευγενική καταγωγή (πρβ. *εὐγενής, ἐσθλῶν*) με την εκτέλεση του ιερού (για τους συγγενείς του νεκρού) καθήκοντος. Έτσι, συναρτά την ευγενική καταγωγή με την ηθική ανωτερότητα, την ηθική αρετή. Η συσχέτιση αυτή αποτελούσε χαρακτηριστικό της αρχαϊκής, αριστοκρατικής ηθικής, σύμφωνα με την οποία το ήθος ενός ανθρώπου συμβαδίζει με την κοινωνική τάξη από την οποία προέρχεται: οι ανώτερες τάξεις έχουν ανώτερο, ηρωικό ήθος, ενώ οι κατώτερες τάξεις κατώτερο ήθος.

Αντίθετα, ο Αριστοτέλης, αποσυνδέοντας στα *Ηθικά Νικομάχεια* την αρετή από τη φύση του ανθρώπου, απορρίπτει την παραδοσιακή αριστοκρατική διδασκαλία ότι η αρετή είναι δώρο της φύσης, που τελεσίδικα δίνεται ή όχι από τη γέννησή του στον άνθρωπο. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος δε γεννιέται ενάρτετος, αλλά γίνεται.

10. Ο Ξενοφώντας στο έργο του *Αγησίλαος*, όπου εγκωμιάζει τον ομώνυμο βασιλιά της Σπάρτης, αρχίζει και τελειώνει το προοίμιο του δοκιμίου του με τη λέξη *αρετή*. Στη συνέχεια, στην προσπάθειά του να δείξει την αρετή του Αγησιλάου, γράφει: «*Οἶδα ὅτι τῆς Ἀγησιλάου ἀρετῆς τε καὶ δόξης οὐ ράδιον ἄξιον ἐπαίνου γράψαι, ὅμως δ' ἐγκειρητέον. [...] Περὶ μὲν οὖν εὐγενείας αὐτοῦ τί ἂν τις μεῖζον καὶ κάλλιον εἰπεῖν ἔχοι ἢ ὅτι ἔτι καὶ νῦν τοῖς προγόνοις ὀνομαζομένοις ἀπομνημονεύεται ὀπόσος ἀφ' Ἡρακλέους ἐγένετο, καὶ τούτοις οὐκ ἰδιώταις ἀλλ' ἐκ βασιλέων βασιλεῦσιν;*» (1, 1-3). Να συγκρίνετε την άποψη που εκφράζει εδώ ο Ξενοφώντας με τη βασική θέση του Αριστοτέλη στο κείμενό σας.

Μετάφραση: «Γνωρίζω ότι δεν είναι εύκολο να γραφτεί έπαινος αντάξιος της αρετής και της δόξας του Αγησιλάου, όμως πρέπει να το επιχειρήσω. [...] Σχετικά λοιπόν με την ευγενική του καταγωγή, τι πιο σημαντικό και πιο όμορφο θα μπορούσε να πει κανείς από το ότι ακόμη και σήμερα θυμούνται αναφέροντας ονομαστικά τους προγόνους του με ποια σειρά κατάγεται από τη γενιά του Ηρακλή, και μάλιστα όταν αυτοί δεν ήταν απλοί πολίτες, αλλά βασιλιάδες απόγονοι βασιλιάδων;»

Απάντηση: Κατά τον Ξενοφόντα, η αρετή του Αγησιλάου δεν είναι ατομική κατάκτηση, αλλά παρουσιάζεται συνδεδεμένη με το γένος του, με τη γενιά του, και επομένως συνδέεται με την ευγενική του καταγωγή. Αντίθετα, όπως έχει αναφερθεί, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, οι ηθικές αρετές είναι επίκτητες και συνδέονται με τη βούληση και την προσπάθεια του ανθρώπου (πρβ. την απάντηση στην ερώτηση 9).

11. α) Να επισημάνετε τη λέξη με την οποία εισάγεται η νέα ενότητα και να εξηγήσετε τον ρόλο της στη δομή της επιχειρηματολογίας του φιλοσόφου.
β) Χρησιμοποιώντας την επαγωγική μέθοδο, να συνθέσετε μια παράγραφο στην οποία θα υποστηρίξετε τη βασική θέση του Αριστοτέλη («οὐδεμία τῶν ἠθικῶν

ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται») με το επιχείρημα που προβάλλεται εδώ, διατυπωμένο με δικά σας λόγια.

Απάντηση: α) Βλ. σελ. 22, «Με το επίρρημα Ἔτι ... ο άνθρωπος γίνεται ηθικός και ενάρτεος».

β) Κάθε άνθρωπος έχει από τη φύση του ορισμένες ικανότητες, οι οποίες πρώτα υπάρχουν ως δυνατότητες και έπειτα εκδηλώνονται ως ενέργειες. Τέτοιες είναι οι αισθήσεις, όπως η όραση ή η ακοή. Χρησιμοποιούμε τα μάτια ή τα αυτιά μας, αφού διαθέτουμε την ικανότητα της όρασης ή της ακοής, αφού δηλαδή έχουμε από τη φύση μας μάτια και αυτιά. Δεν αποκτούμε την όραση ή την ακοή με τη χρήση και την άσκηση, βλέποντας και ακούγοντας. Δε συμβαίνει, ωστόσο, το ίδιο με τις ηθικές ιδιότητες των ανθρώπων, με τις αρετές. Αυτές δεν υπάρχουν από πριν, αλλά αναπτύσσονται μόνο αφού προηγηθεί η εφαρμογή τους στην πράξη. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με τις τέχνες. Δε γίνεται κάποιος καλός κιθαριστής ή οικοδόμος με τη θεωρητική γνώση, αλλά εξασκώντας συστηματικά την τέχνη του, παίζοντας κιθάρα ή χτίζοντας. Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι καμία από τις ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτη, αλλά αποτελεί αποτέλεσμα προσπάθειας και άσκησης.

12. Ο λόγος του φιλοσόφου εδώ είναι διατυπωμένος με τη βοήθεια των μεθόδων της αντίθεσης και της αναλογίας. Αφού επισημάνετε σε ποια σημεία χρησιμοποιείται η κάθε μέθοδος, αναδείξτε ποια στοιχεία της επιχειρηματολογίας αντιτίθενται και ποια παρουσιάζονται αναλογικά. Επίσης να βρείτε ποιο εκφραστικοί τρόποι (λεξιλόγιο, σύνταξη κτλ.) εξυπηρετούν καθεμιά από τις μεθόδους ανάπτυξης.

Απάντηση: Βλ. σελ. 28-29, «Αισθητικά σχόλια – Σχήματα λόγου».

13. α) Να βρείτε τα χρονικά επιρρήματα της ενότητας και να δείξετε τη λειτουργικότητά τους σε σχέση με την επιχειρηματολογία.

β) Ποιος είναι ο ρόλος του επιρρήματος *πολλάκις* στην επιχειρηματολογία του Αριστοτέλη για τον τρόπο απόκτησης της ηθικής αρετής;

Απάντηση: α) Βλ. σελ. 23, «Στο σημείο αυτό, ... έναντι τῶν ἐνεργειῶν», και σελ. 24, «Αφού απέδειξε ότι ... μέσα από την πρακτική εφαρμογή της».

β) Χαρακτηριστική είναι η χρήση του επιρρήματος *πολλάκις* στο σημείο που ο φιλόσοφος, καταφεύγοντας στην εμπειρική μέθοδο, χρησιμοποιεί το παράδειγμα των αισθήσεων της όρασης και της ακοής, που αποτελούν έμφυτα χαρακτηριστικά των ανθρώπων (πρβ. *ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις ἀκοῦσαι*).

Με τη διπλή επανάληψη του χρονικού επιρρήματος τονίζεται εξ αντιθέτου ότι για την κατάκτηση των ηθικών αρετών είναι απαραίτητες η άσκηση και η επανάληψη. Ενώ δηλαδή η επανάληψη δε φέρνει κανένα αποτέλεσμα στην περίπτωση των έμφυτων χαρακτηριστικών, οι ηθικές ιδιότητες των ανθρώπων αποκτώνται με αυτόν ακριβώς τον τρόπο, δηλαδή με την άσκηση και την επανάληψη.

14. τὰς δυνάμεις κομιζόμεθα, τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν: α) Ποιο είναι το περιεχόμενο των εννοιών δύναμις - ἐνέργεια στην αριστοτελική φιλοσοφία; β) Ποια από τις δύο έννοιες θεωρεί ο φιλόσοφος πιο αξιόλογη; Μπορούμε να το συμπεράνουμε αυτό από το κείμενο;

Απάντηση: α) Βλ. σελ. 22-23, «Στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη ... η (μεταγενέστερη) πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας».

Πρόσθετο υλικό: Μπορούμε να πούμε ότι οι αριστοτελικές «δυνάμεις» αντιστοιχούν στις προδιαθέσεις που είναι εγγεγραμμένες στο γενετικό υλικό του ανθρώπου και οι οποίες βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση μέχρι την ενεργοποίησή τους, ενώ οι «ενέργειες» αναφέρονται σε ενεργοποιημένες δυνατότητες που έχουν γίνει πλέον ικανότητες.

β) Στο σημείο αυτό θα πρέπει να θέσουμε το ερώτημα αν οι προσδιορισμοί πρότερον και ὕστερον έχουν μόνο χρονική σημασία (δηλαδή, δηλώνουν ποιος προηγείται και ποιος ακολουθεί χρονικά) ή έχουν και αξιολογική σημασία (δηλαδή, δηλώνουν ποιο πράγμα έχει μεγαλύτερη και ποιο μικρότερη σημασία ή αξία). Θα πρέπει να γνωρίζουμε ότι στη σκέψη του Αριστοτέλη η σειρά με την οποία γίνεται κάτι έχει συχνά αξιολογική σημασία. Αυτό που προηγείται είναι σπουδαιότερο και αυτό που ακολουθεί είναι λιγότερο σημαντικό.

Στην περίπτωση των αισθήσεων είναι εύλογο να υιοθετήσουμε την παραπάνω αξιολόγηση, θεωρώντας ότι η «δύναμις», η «δωρεά» της φύσης, η έμφυτη δυνατότητα κάποιου να βλέπει, να ακούει κτλ., είναι πιο σημαντική από την πραγμάτωση, η οποία άλλωστε είναι ανεξάρτητη από τη βούληση και τις ενέργειες του ανθρώπου.

Ωστόσο, στην περίπτωση των ηθικών αρετών, που εξετάζει ο Αριστοτέλης στη συνέχεια, δε συμβαίνει το ίδιο. Εδώ η έννοια ἐνέργεια έχει μεγαλύτερη αξία από την έννοια δύναμις, αφού η πρώτη εξαρτάται από τη συνειδητή προσπάθεια που καταβάλλει με ελεύθερη βούληση κάθε άνθρωπος, ενώ η δεύτερη συνδέεται με την ανθρώπινη φύση και επομένως υπάρχει ανεξάρτητα από τη θέληση και την προσπάθεια κάθε ανθρώπου. Η δύναμις αποτελεί απλή δυνατότητα, ενώ η ἐνέργεια συνδέεται με την ολοκλήρωση, δηλαδή την πλήρη ανάπτυξη ενός όντος. Επομένως ο σκοπός (το ὄν ένεκα) ενός όντος είναι η ἐνέργεια και όχι η δύναμις.

15. α) Να συνδέσετε κάθε στοιχείο της στήλης Α με τις φράσεις της στήλης Β που του αντιστοιχούν, γράφοντας μπροστά από τα γράμματα της στήλης Α τους αντίστοιχους αριθμούς της στήλης Β. Κανένα στοιχείο της στήλης Β δεν περισσεύει.

A	B
α) φύσει	1. ὕστερον τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν
β) ἐξ ἔθους	2. ἔχοντες ἐχρησάμεθα
	3. χρησάμενοι ἔσομεν
	4. τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν
	5. ποιῶντες μανθάνομεν
	6. ἐνεργήσαντες πρότερον
	7. δίκαιοι γινόμεθα
	8. πρότερον τὰς δυνάμεις κομιζόμεθα

β) Να αιτιολογήσετε με λίγα λόγια τις επιλογές σας για το στοιχείο (α) φύσει.

Απάντηση:

α) α: 1, 2, 4, 8 β: 3, 5, 6, 7

β) Κατά τον Αριστοτέλη, προϋπάρχουν οι ἐμφυτες ικανότητες (οι δυνάμεις) και ακολουθεί η χρήση τους, η πρακτική εφαρμογή τους (1 και 2): αυτό συμβαίνει με τις αισθήσεις, που δεν τις αποκτούμε με τη χρήση, αλλά αντίθετα, αφού τις έχουμε, τις χρησιμοποιούμε (4).

16. Να γράψετε ένα παράδειγμα από την καθημερινή εμπειρία σας όπου να φαίνεται η διάκριση και ο ρόλος των εννοιών *δύναμις* - *ἐνέργεια* σε συνδυασμό με τις χρονικές βαθμίδες του προτερόχρονου και του υστερόχρονου.

Απάντηση: Η *δύναμις*, η δυνατότητα, προηγείται, ενώ η *ἐνέργεια*, η εκδήλωση των δυνατοτήτων στην πράξη, ακολουθεί. Για να κατανοήσουμε την αριστοτελική σκέψη, ας εξετάσουμε την περίπτωση του μαρμάρου και του αγάλματος. Το μάρμαρο αντιστοιχεί στην έννοια *δύναμις*, ενέχει δηλαδή τη δυνατότητα να γίνει κάτι, συγκεκριμένα να γίνει άγαλμα, αν το σμιλέψει ο γλύπτης. Η τελική μορφή του, που προϋποθέτει επιλογή, προσπάθεια και χρόνο, δηλαδή το ολοκληρωμένο άγαλμα, αντιστοιχεί στην αριστοτελική *ἐνέργειαν*, την πραγματοποίηση αυτής της δυνατότητας. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει με τον σπόρο και το φυτό. Ο σπόρος είναι η *δύναμις*, αφού εμπεριέχει τη δυνατότητα να εξελιχθεί σε φυτό, ενώ το φυτό αντιστοιχεί προς την *ἐνέργειαν*.

17. Ποια είναι η σχέση *πράξεως* - *ἐνεργείας* με τις ιδιότητες που έχουμε *φύσει* και με την ηθική αρετή σύμφωνα με τον Αριστοτέλη;

Απάντηση: Σχετικά με τις ἐμφυτες ιδιότητες, η *δύναμις* προηγείται και η *ἐνέργεια* (η πράξη, η χρήση) ακολουθεί. Το αντίθετο συμβαίνει με τις ηθικές ιδιότητες του ανθρώπου, με τις αρετές. Αυτές δεν είναι ἐμφυτες αλλά επίκτητες. Προϋπάρχει στον άνθρωπο η φυσική προδιάθεση να τις αναπτύξει, αλλά η *ἐνέργεια*, δηλαδή η χρήση, η άσκηση και η επανάληψη, αποτελεί βασική προϋπόθεση για την εμπέδωσή τους.

18. Ο Περικλής στον *Επιτάφιο*, κλείνοντας την κύρια πρόθεση του λόγου του, χρησιμοποιεί την έννοια *αρετή*, όχι με την ευρύτητα του αριστοτελικού όρου, αλλά με το ηθικό περιεχόμενο της ευεργετικής δύναμης που φανερώνεται στις σχέσεις των ανθρώπων. Συγκεκριμένα λέει τα εξής: «Καὶ τὰ ἐς τὴν ἀρετὴν ἐνηντιώμεθα τοῖς πολλοῖς· οὐ γὰρ πάσχοντες εὔ, ἀλλὰ δρῶντες κτώμεθα τοὺς φίλους. Βεβαιότερος δὲ ὁ δράσας τὴν χάριν ὥστε ὀφειλομένην δι' εὐνοίας ᾧ δέδωκε σώζειν· ὁ δ' ἀνθοφείλων ἀμβλύτερος, εἰδὼς οὐκ ἐς χάριν, ἀλλ' ἐς ὀφείλημα τὴν ἀρετὴν ἀποδώσων» (Θουκ. II 40 4, 5). Σε άλλο χωρίο του λόγου του με τον όρο «ἀρεταὶ» δηλώνονται τα ανδραγαθήματα των νεκρῶν: «ἃ γὰρ τὴν πόλιν ὕμνησα, αἱ τῶνδε καὶ τῶν τοιῶνδε ἀρεταὶ ἐκόσμησαν...» (Θουκ. II 42 2).

Νομίζετε ότι υπάρχουν κοινά σημεία ανάμεσα στους λόγους του Περικλή και στην άποψη του Αριστοτέλη όσον αφορά στη σχέση ηθικής πράξης και ηθικής αρετής; Να στηρίξετε τις απόψεις σας σε χωρία των δύο κειμένων.

Μετάφραση των χωρίων: 1) «Και στην αρετή είμαστε αντίθετοι προς τους πολλούς. Συγκεκριμένα, αποκτούμε φίλους όχι ευεργετούμενοι αλλά ευεργετώντας. Ο ευεργέτης είναι πιο σταθερός φίλος, καθώς προσπαθεί να διατηρεί τη χάρη που του οφείλεται με τη φιλική διάθεση απέναντι σε εκείνον που ευεργέτησε. Αντίθετα, ο ευεργετημένος είναι λιγότερο πρόθυμος, γιατί ξέρει ότι θα κάνει το καλό όχι για να του οφείλεται χάρη, αλλά για να ξεφλήσει την υποχρέωσή του» (Θουκ. 2, 40, 45). 2) «Γιατί με όσα είπα υμνώντας την πόλη, τη στόλισαν τα ανδραγαθήματα αυτών εδώ των νεκρῶν και των ομοίων τους» (Θουκ. 2, 42, 2).

Απάντηση: Το πρώτο παράθεμα από τον *Επιτάφιο* του Περικλή αναφέρεται στην κοινωνική αρετή των Αθηναίων, όπως φανερώνεται στο φέρσιμό τους με τους άλλους ανθρώπους, ειδικότερα στον τρόπο που κοιτάζουν να κερδίσουν τους φίλους τους, έπειτα στην ωφέλεια που παρέχουν στους άλλους Έλληνες. Συγκεκριμένα, ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι οι Αθηναίοι αποκτούν φίλους ευεργετώντας και όχι ευεργετούμενοι, κάνοντας καλό στους άλλους και όχι περιμένοντας να τους κάνουν καλό εκείνοι. Ο ιστορικός εξηγεί στη συνέχεια ότι ενεργούν έτσι όχι από υπολογισμό του συμφέροντος αλλά από την πίστη τους στην ελευθερία.

Στο δεύτερο παράθεμα γίνεται λόγος για την πολεμική αρετή των Αθηναίων, και συγκεκριμένα για τα ανδραγαθήματά τους, τις παλικαριές τους, με στόχο να προβληθούν η αλληλεπίδραση και η αλληλεξάρτηση των πολιτισμικών αξιών της πόλης και των γενναίων πράξεων των πολιτών.

Από τα παραπάνω κατανοούμε ότι ο Περικλής στον *Επιτάφιο* χρησιμοποιεί την έννοια «αρετή» όχι με την ευρύτητα του αριστοτελικού όρου, αλλά είτε με το ηθικό περιεχόμενο της ευεργετικής δύναμης που φανερώνεται στις σχέσεις των ανθρώπων (πρβ. παράθεμα 1) είτε με τη στενότερη σημασία της πολεμικής αρετής, της ανδρείας, και των συγκεκριμένων πράξεων, των ανδραγαθημάτων των νεκρῶν. Βλέπουμε ωστόσο ότι τόσο ο ιστορικός Θουκυδίδης στον *Επιτάφιο* του Περικλή όσο και ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* αντικρίζουν την *ἀρετὴν* όχι ως αφ-

ρημένη ιδέα αλλά ως ενέργεια-πράξη. Οι Αθηναίοι, κατά τον Περικλή, έχουν *ἀρετήν* ευεργετώντας, και μάλιστα σταθερά, κατ' επανάληψη, και αποδεικνύουν την ανδρεία τους στο πεδίο της μάχης με τις γενναίες πράξεις τους. Η ηθική αρετή λοιπόν δεν είναι γνώση· είναι ενέργεια, συμπεριφορά, και αποκτάται στην πράξη με την άσκηση και την εφαρμογή.

19. *Οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεία ἀνδρείοι:* Ο W.D. Ross, γνωστός αριστοτελιστής, επισημαίνει στο χωρίο αυτό ένα παράδοξο. Συμφωνείτε; Να διατυπώσετε τις απόψεις σας σε ένα σύντομο δοκίμιο και να τις συζητήσετε στην τάξη σας.

Απάντηση: Βλ. σελ. 27-28, «Ο συλλογισμός του Αριστοτέλη φαίνεται εκ πρώτης όψεως παράδοξος ... τελειοποιείται σταδιακά στις τεχνικές του δεξιότητες».